

Budovanie obranného systému na území Slovenska od 10. storočia do tatárskeho vpádu

Bohuš Klein

Správu o vojenskom vystúpení staromaďarských kmeňov na strednom Dunaji prvýkrát nachádzame v roku 862 v bertiniánskych análoch, keď podnikli výpravu do Panónie, a keď sa pravdepodobne prvýkrát dostali do priameho kontaktu s Veľkou Moravou. V roku 881 podnikli z Potisia vojensko-koristnícku výpravu, na ktorej sa zúčastnili aj ich spojenci Kovári. Boli však odrazení neďaleko Linca, pri Kulmitzbergu, ako nás informujú salzburské anály.¹ K zásadnému a osudovému predelu v dejinách starých Maďarov došlo na prelome rokov 894 – 895, keď Bulhari vyčerpaní bojmi so staromaďarskými kmeňmi sa obrátili so žiadosťou o pomoc na kmeňový zväz Pečenehov, aby napadli Etelkuz (Medziriečie), teda územie medzi Prutom a dolným Donom, kde sídlila väčšina staromaďarského pospolitého obyvateľstva. Vojenský útok Pečenehov na staromaďarské sídla v Zakarpatsku bol začiatkom vynúteného opustenia ich dovtedajších sídiel a namáhavého prechodu cez karpatské priesmyky do potiských nížin. Tento prechod cez Karpaty, vlastne útek pred dorážajúcimi Pečenehmi, bol zároveň začiatkom násilného dobývania a podmaňovania cudzieho, staroslovenského územia v stredodunajskom priestore, ktoré maďarská historiografia nazvala „honfoglalás“ (zaujatie vlasti).²

Po nástupe Mojmíra II. na veľkomoravský kniežací stolec v roku 894 sa geopolitická situácia v stredoeurópskom priestore začala vyhrocovať a kryštalizovať. Došlo k postupnému odpadávaniu pričlenených území od Veľkej Moravy, ktorá sa musela sústrediť na obranu ústredných častí svojho štátu, teda Moravy a Nitrianska, bezprostredne vystavených prípadnej expanzii Východofranskej ríše zo západu. Veľkomoravské vojenské sily na čele s Mojmírom II. si preto nemohli dovoliť prípadný vojenský konflikt súčasne na svojich západných i východných hraniciach. Tieto vojensko-strategické momenty závažne podporujú tézu o bezproblémovom prijatí Maďarov na východné územie Veľkej Moravy do Potisia najskôr za protislužbu vytvorenia a bránenia bezpečnostného nárazníkového pásma, čo nakoniec zodpovedalo vojenskej geopolitickej a diplomatickej stratégii Mojmíra II., ktorý vzápätí po svojom nastúpení na kniežací stolec musel čeliť odstredivým snahám odtrhnutia českých

¹ RATKOŠ, P.: *Stretnutie Metoda s náčelníkom Uhrov v živote Metoda*. In: Bratislava, 4, 1969, s. 313. Tenže: *Vzťahy naddunajských Slovanov a starých Maďarov v rokoch 881 – 1018*. In: Historický časopis, 35, 1987, č. 6, s. 801 – 802.

kniežatstiev, ako aj Zadunajska. Starí Maďari pravdepodobne za túto foederačnú povinnosť, teda za obranu východných a juhovýchodných hraníc Veľkej Moravy, mohli zo svojho prideleného nárazníkového údelu slobodne využívať vymedzené územie v Potísi pre svoje existenčné potreby ako zmluvní spojenci Veľkej Moravy. Neskorší vývoj názorne ukázal, aj keď Veľká Morava bola navonok územne impozantným štátnym útvarom v priestore strednej Európy, že zďaleka nebola takým konsolidovaným a vnútorne stmeleným štátom, aby od svojich hraníc odrazila útočníkov z viacerých smerov.³

V roku 900 starí Maďari dobyli a natrvalo obsadili územie Zadunajska s výnimkou Hornej Panónie.⁴ Dobytím a obsadením Zadunajska sa starí Maďari dostali do bezprostredného susedstva s východnými oblasťami Franskej ríše, ako aj k hlavným strediskám Veľkej Moravy na území Nitrianska a vlastnej Moravy. Akútne nebezpečenstvo hroziace len zo samotnej prítomnosti a nevyspytateľnosti staromaďarských jazdcov v centrálnej časti stredného Dunaja si uvedomila tak Východofranská ríša, ako aj Veľká Morava. Odpoveďou na toto hroziace nebezpečenstvo bolo uzavretie spojenectva medzi Mojmirom II., panovníkom Veľkej Moravy a Ľudovítom IV. Dietľaťom, východofranským kráľom v roku 901.⁵ Toto spojenectvo zožalo svoje plody už o rok na to, keď veľkomoravské vojská odrazili útok starých Maďarov.⁶ Podobne to bolo aj v nasledujúcich rokoch 905 a 906, keď vojská Veľkej Moravy ich jazdecké vojská odrazili a zahnali na útek.⁷

Tieto vojenské stretnutia dostatočne signalizovali, že zakrátko musí dôjsť k rozhodujúcemu zápasu o nadvládu nad stredodunajským priestorom, a tým aj nad územím Slovenska. Vojská obidvoch súperiacich táborov sa stretli v roku 907 v bitke pri Bratislave. Vojská Východofranskej ríše (Bavori) v nej utrpeli zdruvujúcu porážku. Z geopolitického hľadiska výsledok tejto bitky radikálne zmenil mocenský pomer síl v strednodunajskom priestore. Vzhľadom na jej osudový význam pre ďalší vývoj staroslovenského obyvateľstva a Slovákov v jeho dnešných hraniciach, sa pokúsime rekonštruovať priebeh tejto bitky v zhutnenej skratke podľa analýzy P. Ratkoša.⁸

Príprava vojny zo strany Bavorov sa začala v júli 907, keď sa zo zhromaždiska vojska

² *Magyarország hadtörténete I.* (Ed. Borus, J.), Budapest : Zrínyi katonai kiadó, 1984, s. 19 – 21.

³ HODÁL, J.: *Včlenenie sa starých Maďarov do staroslovenského spoločenského zriadenia.* In: Historický sborník, 4, 1946, s. 298 – 323. TŘEŠTÍK, D.: *Počátky Přemyslovců.* Praha : Vydavatelství Lidové noviny, 1977, s. 354 – 356.

⁴ STEINHÜBEL, J.: *Veľkomoravské územie v severovýchodnom Zadunajsku.* Bratislava : Veda 1995, s. 61.

⁵ MAGNAE MORAVIE FONTES HISTORICI V. (ďalej MMFH), Brno 1977, s. 177.

⁶ TUREK, R.: *Čechy v ranném středověku.* Praha : Academia 1982, s. 66.

⁷ MMFH, c. d., s. 905 – 806.

⁸ RATKOŠ, P.: *Vztahy naddunajských Slovanov a starých Maďarov v rokoch 881 – 1018.* In: Historický časopis, 35, 1987, s. 806 – 808. Tenže: Slovensko v dobe veľkomoravskej, c. d., s. 125 – 127.

v opevnenom Ennsburgu (dnes hrad pri ústí rieky Enns do Dunaja v dnešnom Hornom Rakúsku) vypravili proti starým Maďarom po prúde Dunaja tri samostatne operujúce vojenské zbory. Prvý, vedený bavorskými biskupmi, postupoval po pravom brehu Dunaja, druhý svetský zbor zložený z vysokej bavorskej šľachty postupoval po jeho ľavom brehu a tretí zbor, najskôr tylového zabezpečenia, nalodený na riečnych lodiach postupoval po prúde Dunaja. Bavori tým svoje vojenské sily rozdelili na tri samostatné zbory. Keď k tomu prirátame napätie medzi cirkevným klérom a šľachtou, ako aj nezhody vo velení výpravy a zanedbateľnú, takmer žiadnu súčinnosť medzi samostatne operujúcimi zbormi, musíme prísť k logickému záveru, že táto výprava postupujúca proti vojskám starých Maďarov, ostrieľaných už v bojoch s vojskami európskeho razenia, bola od svojho začiatku odsúdená na neúspech. Na druhej strane, ako ukázal samotný priebeh bitky, staromaďarské vojská maximálne zúročili konfiguráciu údolnej nivy Dunaja a znalosť terénu. Využili operačno-taktickú pohyblivosť, manévrovaciu schopnosť a pribojnosť svojich jazdeckých družín. V rozhodujúcich bitkách postupne porazili všetky tri vojenské zbory bavorského vojska, ktoré donútené zemepisnými danosťami údolia Dunaja v priestore Devínskej a Bratislavskej brány operovali samostatne.

Starí Maďari prvý a rozhodujúci úder zasadili 1. zboru vedeného bavorským episkopátom na pravom brehu Dunaja. V trojdňovej bitke v dňoch 4. – 6. júla 907 nad týmto prúdom bavorského vojska zvíťazili. Prvý veliteľ, pasovský biskup, bol ťažko zranený, druhý a tretí veliteľ padli na bojisku. Vojsko bez velenia sa dalo na bezhlavý útek, pričom padlo, alebo bolo zajatých veľké množstvo Bavorov. Po zničení tohto zboru, nevyhnutnom odpočinku a nabratí nových síl prebrodili starí Maďari o jeden mesiac neskôr 9. augusta 907 zavčasu ráno Dunaj z južného na severný breh a napadli 2. zbor pod velením markgrófa Luitpolda. Tento zbor neodolal útoku staromaďarských vojenských jazdeckých družín, nezmohol sa na organizovaný odpor a ešte toho istého dňa ho zničili. O tri dni neskôr (11. augusta 907) zaútočili na 3. zbor, pozostávajúci z konvoja riečnych lodí na Dunaji pod velením Sigharda a tiež ho zničili.

Ďalší priebeh vojenských akcií ukázal (pokiaľ sa, pochopiteľne, hypoteticky dajú rekonštruovať, poznámka B. K.), že Dunaj ako typická podhorská alpská rieka nebol koncom leta pre jazdecké družiny starých Maďarov veľkou prekážkou. Po víťazstve nad bavorským vojskom pri Bratislave znovu prešli z ľavého na pravý breh Dunaja a napadli vojská asi Svätopluka II.(-?), rozložené pri zadunajskej osade Bánhida, južne od Komárna. Starí Maďari ich tu porazili. Po tomto víťazstve znovu prešli na ľavý, severný breh Dunaja, kde sa obrátili proti ďalšiemu zoskupeniu veľkomoravského vojska pri Szobe, pod velením asi samotného

panovníka Veľkej Moravy Mojmíra II.-?), ležiacom pri ústí Ipľa do Dunaja v dnešnom Maďarsku a jeho vojská taktiež porazili.⁹ Víťazstvá starých Maďarov nad vojskami Bavorov v roku 907 im otvorili nové smery pre ich vojensko-koristnícke výpravy do Talianska, Nemecka, Francúzska, ako aj do povodia Moravy a Labe. Ale v bitke dňa 10. augusta 955 utrpelo vojsko starých Maďarov zničujúcu porážku na rieke Lech pri Augsburgu od rímskeho kráľa Ota I. V tejto bitke boli starí Maďari na hlavu porazení, zajatých veliteľov obesili v Regensburgu, dokonca jedného z nich zajal knieža Boleslav I. na jeho úteku cez Čechy.¹⁰ Porážka staromaďarských vojsk pri rieke Lechu južne od Augsburgu v dnešnom Bavorsku definitívne zlomila ich údernú silu a v skutočnosti ukončila ich vojensko-koristnícke vpády do západnej Európy a Talianska.

Staromaďarské kmene sa po príchode do stredného Potisia skladali zo siedmich kmeňov, a to kmeňa Magyar, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenö, Kér, Keszi, Nyék a jedného pomocného kmeňa Kabarov, ktorý sa odtrhol od Kozárov.¹¹ Po roku 907, keď sa stali hegemónmi stredného Podunajska a Potisia naďalej vyhľadávali nížinné, skôr stepné územia vhodné pre chov dobytku, koní a extenzívne pastierstvo. Po uvedených staromaďarských kmeňoch sa na celom priestore južného Slovenska, najmä v jeho najjužnejšej podunajskej a poipeľskej oblasti zachovali hlboko do stredoveku miestne názvy pomenované podľa týchto kmeňov, ktorých mená poznal len Konstantinus Porfyrogenetus v polovici 10. storočia. Názvy týchto kmeňov sa vôbec nezachovali v stredovekých uhorských kronikách, len Anonymus hmlisto uvádza názov „hrdinských“ Hetumoger, teda sedem kmeňov Maďarov. To znamená, že pôvodné názvy staromaďarských kmeňov boli na prelome 12. – 13. storočia už programovo zatlačené do zabudnutia. Pravdepodobnou príčinou tejto skutočnosti bola snaha vládnucej dynastie Arpádovcov z mocenských dôvodov neoživovať ich pamiatku a miesto nich sa v upevňujúcom uhorskom štáte zaužíval všeobecný názov Magyar, po slovensky Maďar, Uhor. Miestne názvy po menách ostatných staromaďarských kmeňoch mohli teda vzniknúť len v období 10., prípadne prvej polovice 11. storočia na pozadí nemaďarského, teda staroslovenského etnického spoločenstva v časoch, keď ich príslušnosť k jednotlivým kmeňom bola ešte živá a zachovávaná medzi pôvodným autochtónnym obyvateľstvom.

Tieto názvy sú roztrúsené nielen na hraniciach, ale aj vo vnútrozemí pôvodného

⁹ RATKOŠ, P.: *Vzťahy*, c. d., s. 808.

¹⁰ Súhrnné údaje o nájazdoch staromaďarských kmeňov do Európy sú čerpané z prác: MMFH V., c. d., s. 179 – 180. HAVLÍK, L., E.: *Kronika o Velké Moravě*. 2. doplnené a upravené vydanie. Brno : Jota 1993, s. 256 – 270. LÜTTICH, R.: *Ungarnzüge in Europa im X. Jahrhundert*. Berlin 1910, s. 30 – 105. Magyarország hádtörténete, c. d., s. 21 – 29.

¹¹ RATKOŠ, P.: *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*. (Ďalej PMV). 2. vydanie. Bratislava 1968, s. 294. Magyar hádtörténete I., c. d., s. 17.

staromaďarského územného záboru a zákonite sa vyskytujú na vojensky a komunikačne exponovaných strategických miestach v teréne. I. Kniezsa z tohto faktu vyvodzuje záver, že miestne názvy odvodené od mien staromaďarských kmeňov sú svedectvom existencie strážnych osád pomenovaných podľa príslušníkov týchto kmeňov v staroslovenskom prostredí, v ktorom tvorili početné etnické ostrovy so strážnymi, a pochopiteľne aj pacifikačnými, správnyymi a mocenskými funkciami.¹²

Z vojensko-strategického hľadiska tieto staromaďarské kmeňové názvy zároveň vytyčujú z hľadiska ich záujmov dôležité body v teréne, ako aj hranice staromaďarského záboru na južnom a juhozápadnom Slovensku, kde v porovnaní s ostatným Uhorskom sú najviac zastúpené miestne názvy odvodené od kmeňa Kert-Kürt, Ďarmoty-Gyarmat a Kosihy-Készi.¹³ Tieto miestopisné sídliskové toponymá úplne chýbajú na juhovýchodnom Slovensku, a to aj napriek tomu, že starí Maďari po svojom príchode do Potisia najskôr zabrali územie na juh od Latorice smerom k Zemplínu. Jediným svedectvom ich pobytu v tejto oblasti v 10. storočí sú staromaďarské pohrebiská. Severne od Latorice nenachádzame už žiaden staromaďarský hrob, čo je svedectvom toho, že sem v 10. storočí neprenikli.

Západne od Zemplína prenikli staromaďarské kmene v 10. storočí len k dolnému toku rieky Hornádu a Slanej. V údolí Hornádu severne Garadnej (hradisko v dnešnom Maďarsku, vybudované starými Slovákmi najneskôr na rozhraní 9. a 10. storočia proti staromaďarským útokom) taktiež nenachádzame staromaďarské pohrebiská.¹⁴ To zároveň znamená, že starí Maďari v 10. storočí neprenikli severnejšie do údolia Hornádu od spomenutého hradiska Garadná. Stalo sa tak najskôr v posledných rokoch vlády Štefana I. (1000 – 1038) a za panovania jeho nástupcov, najmä kráľa Abu Samuela (1041 – 1044), keď do vznikajúceho uhorského štátu bola začlenená aj Košická kotlina.¹⁵

V súvislosti s Garadnou B. Varsik vyslovil názor, že starí Maďari ako pohraničných strážcov okrem príbuznených kmeňov využívali aj Rusínov, ktorých uhorskí králi povolávali najmä z Haliče. Ako dôkaz pre toto svoje tvrdenie uvádza miestne názvy pomenované podľa

¹² VARSÍK, B.: *Osídlenie Košickej kotliny II.* Bratislava : Vydavateľstvo SAV 1973, s. 381. RATKOŠ, P.: Die Grossmährischen Slawen und die Atlmagyaren, c.d., s. 204. KNIEZSA, I.: *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert.* In: Archivum Europae centroorientalis, Budapest 1938, s. 248 – 250.

¹³ RATKOŠ, P.: Die Grossmährischen Slawen, c. d., s. 204. Tenže: Vzťahy naddunajských Slovanov ... c. d., s. 812.

¹⁴ *Významné slovanské náleziská na Slovensku.* (Ed. B. Chropovský). Bratislava 1978. Dôležitý je Zemplín (s. 253), kde v polohe Szélmalomdomb sa našla mohyla staromaďarského náčelníka s bohatou výzbrojou a výstrojom a pripisuje sa Álmošovi, otcovi zakladateľa rodu Arpádovcov. K tejto problematike pozri tiež: VARSÍK, B.: *K vzniku a pôvodu slovenského a maďarského názvu Zemplín-Zemplén.* In: Sborník FFUK, Historica, 13, 1967, s. 135 – 145. Ďalej sú to staromaďarské nálezy z Kráľovského Chlmca a Stredy nad Bodrogom (Významné slovanské náleziská... c. d., s. 111, 196).

¹⁵ VARSÍK, B.: *Osídlenie východného Slovenska.* In: Zo slovenského stredoveku. Bratislava : Vydavateľstvo SAV 1972, s. 16.

etnika Rusínov (Rusov) ako Gönzruszka, Ruska, Ruskov a ďalšie a nie Oroszi, ako tieto etniká volali Maďari. To by zároveň znamenalo, že títo ruskí strážcovia hraníc, zvyčajne usadzovaní do významných vojensko-strategických a komunikačných lokalít dostali svoje pomenovanie od staroslovenského obyvateľstva, ktoré tu malo svoje trvalé sídla.¹⁶

Staromaďarské družiny pri svojom napredovaní na západ využili oddávna frekventovanú vojenskú cestu vedúcu od Užhorodu popod Tokajské a Bukové vrchy až k ohybu Dunaja pri **Vacove**. Podľa opisu smeru Anonymových hrdinov predpokladáme, že to bola hlavná pochodová trasa ich pohyblivých jazdeckých družín prenikajúcich do Zadunajska a Nitrianska. Pri nie veľkom početnom stave svojich vojsk si už počas svojho pochodu z východu na západ iste uvedomili, že v hornom, respektíve na strednom Potisí nemôžu zanechať početnejšie strážne obyvateľstvo, a pochopiteľne ani sa zamerať na prenikanie, či dobýjanie údolí riek ležiacich severne od ich hlavnej pochodovej trasy. Preto len vďaka obťažným zemepisným danostiam, teda horskému a ťažko priechodnému terénu slovenského vnútrozemia, sa viac ako o jedno storočie oddialilo obsadenie hornatej časti Slovenska. V 10. storočí preto ponechali početnejšie strážne obyvateľstvo len v oblasti Kráľovského Chlmca a na dolnom toku rieky Slanej. Tu postavili svoje pohraničné obranné záseky tak v oblasti dnešného Miškovca s predsunutými strážami v oblasti Sajószentpétera na rieke Slanej a v oblasti Abaukéra na rieke Hornáde. V 10. storočí starí Maďari neprenikli vyššie do údolí Slanej a Hornádu. Spomenuté záseky tu jestvovali ešte aj za kráľa Štefana I.¹⁷

Existencia obranných pohraničných zásekov pri Sajószentpétere severne od Miškovca však neznamenal, žeby starí Maďari v 10. storočí vojensky neovládali a nekontrolovali najdôležitejšiu cestnú spojnicu, ktorá spájala ešte veľkomoravskú Nitru s východným Slovenskom údolím rieky Ipľa a Slanej. Vojensko-strategickej dôležitosti tejto cesty si boli vedomí už Avari, ktorí ju vojensky nepochybne kontrolovali. Dôkazom toho je slovansko-avarské pohrebisko v Želovciach, južne od Veľkého Krtíša z rokov 630 – 800. V hrobách na tomto pohrebisku boli pochovaní avarskí bojovníci so zbraňami, čo je jednoznačným dôkazom toho, že tu pôvodne existovala avarská strážna osada. Treba predpokladať, že jej príslušníci kontrolovali nielen poipeľskú cestu z východu na západ a opačne, ale aj vyústenie ciest zo stredného Slovenska, bohatého na drahé kovy.¹⁸ Ďalšie pohrebisko na tejto poipeľskej

¹⁶ Tamže, s. 17. Pozri tiež: VARSÍK, B.: *O pôvode a etymológii niektorých miestnych názvov na východnom Slovensku*. In: Zborník FFUK, 9,1958, Historica, s. 143 – 152.

¹⁷ VARSÍK, B.: *Osídlenie Košickej kotliny III*. Bratislava : Vyd. VEDA SAV 1977, s. 395 – 400. VARSÍK, B.: *Slovanské (slovanské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. storočí*. Bratislava : Veda 1990, s. 85.

¹⁸ Významné slovanské náleziská... c. d., s. 258 – 261. ČILINSKÁ, Z.: *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*. Bratislava 1973.

ceste sa našlo v Prši pri Lučenci s kontinuitou pochovávaní od 7. – 11. storočia. Našlo sa tu šesť staromaďarských hrobov z rozhrania prvej a druhej polovice 10. storočia; z ktorých dva boli hroby staromaďarských jazdcov.¹⁹ Ďalšími archeologickými lokalitami na slovenskom brehu rieky Ipľa na jeho strednom toku sú Slovenské Ďarmoty so sídliskom datovaným do 9. – 11. storočia a pohrebisko v Ipeľskom Sokolci z 9. – 10. storočia²⁰ s nálezom dvoch sekier-bradatíc s ostňami.²¹ Pri ústí potoka Tisovníka (pôvodný názov Strehový potok) do Ipľa leží obec Dolná a Horná Strehová. Maďari prevzali názov Strehovej od staroslovenského obyvateľstva ešte s hláskou –g ako Sztergova, Stregova, čo znamená, že ju obsadili ešte pred koncom 12. storočia. Samotný názov sídla, ktorého etymológia pochádza od slovesa štrehovať, striehnuť, jednoznačne signalizuje vojenský charakter tohto miesta ako pohraničnej strážnej osady slovenského obyvateľstva Nitrianskeho kniežatstva na hraničných zásekoch (po latinsky indagines, po maďarsky gypü) v Ipeľskej kotline pred útočníkmi od juhu. Kopec pred vstupom do doliny Strehovského potoka má doteraz pomenovanie Strážna hora, čo tiež potvrdzuje vojenský charakter tejto lokality. Podobného pôvodu je aj názov dediny Stragar (dnes Bušovce) na stredovekých zásekoch na Spiši.²² Druhým miestnym názvom v strednom Poiplí, ktorý taktiež možno zaradiť do skupiny včasnostredovekých miestnych názvov vojenského charakteru, je „locus castris“ vyskytujúci sa v metácii Plachtiniec z roku 1264. Ide tu pravdepodobne o staroslovenské hradisko Strahora nad Hornými Strhármami. O jeho ďalšej existencii sa nedozvedáme a pravdepodobne bol zničený alebo ináč zanikol. V jeho susedstve v roku 1290 už existoval feudálny hrad Modrý Kameň. Pri názve Strahora zaiste išlo o staroslovenský názov Strážna hora.²³

Obe uvedené lokality vojenského významu (Strehová, Strahora) jednoznačne signalizujú exponovaný priestor Ipeľskej kotliny pre obranu staroslovenského obyvateľstva pred vpádmi nomádskych etník, ktorí prichádzali spoza Karpát zo stepí východu (Huni, Avari, Maďari). Tieto nomádske etniká prichádzali najprv do Horného Potisia, aby odtiaľto pokračovali starou vojenskou cestou vedúcou pod Tokajskými vrchmi, Bukovým pohorím a Matrou k ohybu Dunaja pri Vacove. Pri svojom ďalšom postupe však museli proti toku Dunaja prekonať ťažko priechodnú a vojensky dobre brániteľnú Vyšehradskú bránu, úzku tiesňavu medzi Vacovom a ústím rieky Hrona. Z vojenskostrategického hľadiska nitrianski

¹⁹ Významné slovanské náleziská... c. d., s. 177 – 178. TOČÍK, A.: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. Bratislava 1968, s. 38 – 40.

²⁰ Významné slovanské náleziská... c. d. s. 187. Pozri tiež: PETROVSKÝ-ŠICHMANN, A.: *Archeologický prieskum stredného Poiplia roku 1955*. In: Študijné zvesti AÚ Nitra, 1961, č. 7, s. 70 – 80.

²¹ Významné slovanské náleziská... c. d., s. 96.

²² VARSÍK, B.: Osídlenie III., c. d., s. 195 – 197.

²³ VARSÍK, B.: Slovanské (slovenské) názvy riek... c. d., s. 75 – 76.

Slováci správne predpokladali, že pohyblivé družiny staromaďarského vojska pri svojom ťažení proti Nitre využijú cestu od ohybu Dunaja pri Vacove vedúcej cez Novohradské vrchy do stredu Ipeľskej kotliny pri Šahách. Preto v čase, keď Veľkomoravskej ríši už hrozilo bezprostredné nebezpečenstvo zo strany vojsk starých Maďarov, začali na rozhraní 9. a 10. storočia budovať priamo na ceste z Vacova do Šiah hrad Novohrad. V dokladoch sa prvýkrát spomína v roku 1138 ako „civitas Naugrad“.²⁴ Táto cesta z Vacova cez Novohradské vrchy do Ipeľskej kotliny zostala dôležitou dopravnou tepnou celého stredoveku, lebo spájala Budín ako hlavné mesto Uhorska so stredným Slovenskom. V Novohradských vrchoch za kráľa Kolomana osídlili na nej rusínske strážne obyvateľstvo pochádzajúce z Vladimírska a Haliče v osade Oroszi, dnes Nagyoroszi v Maďarsku.²⁵

Starí Maďari neprenikli v 10. storočí k hornému toku rieky Ipľa a svoje stráže zostavené zo spojeneckých kmeňov osadili len po oblasť dediny Kirt', maď. Kürt, dnes miestna časť osady Čeláre, juhovýchodne od Veľkého Krtíša. Územie severne od Strehovského potoka starí Maďari v 10. storočí neobsadili, svoje pohraničné záseky tu mali aj za vlády Štefana I. Toto územie obsadili a začlenili do uhorského štátu súčasne s krajom stredného a horného toku rieky Rimavy najskôr až v 40. rokoch 11. storočia. Svedectvom toho, že Ipeľská kotlina mala pre starých Maďarov veľký vojensko-strategický význam ako nástupný priestor pre podmanenie južnej časti stredného Slovenska, sú miestne názvy zachované po príslušníkoch rozličných staromaďarských kmeňov. Po príslušníkoch kmeňa Készi sú to Kosihy nad Ipľom, po maďarsky Ipolykeszi a Kamenné Kosihy, (po maďarsky Kőkeszi). Po kmeni Nyék sa zachoval názov osady Nokyje (po maďarsky Ipolynyék), dnešná obec Vinica v okrese Veľký Krtíš. Po kmeni Kér je to dnešný Kiarov (po maďarsky Nagy a Kis Kér). Podľa kmeňa Gyarmat sú pomenované Slovenské Ďarmoty na slovenskom brehu Ipľa a Balassagyarmat na jeho maďarskom brehu.²⁶

Západne od obce Slovenské Ďarmoty pri dôležitom brode cez rieku Ipeľ naproti Balašským Ďarmotám v Maďarsku leží obec Koláry. Do tejto osady, ktorá je situovaná na križovatke poipeľskej cesty s cestou vedúcou z Balašských Ďarmot a smerujúcej na sever, sa osadili príslušníci kmeňa Kovárov, ktorí prišli spoločne s kmeňom Maďarov do dunajského priestoru v 10. storočí a tam sa usadili ako strážna kolónia na severných obranných hraniciach vznikajúceho uhorského štátu. Dnešná dedina Koláry dostala svoj pôvodný názov Kovary

²⁴ MARSINA, R.: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. Bratislava 1971, s. 74, č. 77. (Ďalej CDSL). V 12. storočí sa termínom „civitas“ označovali aj hrady.

²⁵ VARSÍK, B.: *Osídlenie Novohradu a Ipeľskej kotliny vo svetle miestnych názvov*. In: *Historický časopis*, 40, 1992, č. 1, s. 19.

²⁶ Tamže, s. 58.

bezpochyby ešte od pôvodného staroslovenského obyvateľstva, medzi ktorým sa Kovári usadili. Názov prešiel do maďarčiny ako Kóvár, z ktorého Slováci v 17. – 18. storočí vytvorili názov Koláry.²⁷

V záujme celkového obrazu staroslovenského (veľkomoravského) obranného systému v Ipeľskej kotline pred príchodom staromaďarských kmeňov treba spomenúť Hradisko, ktoré vybudovali na pravom brehu Ipeľa severne od Šiah na vyvýšenine medzi dolnými tokmi Štiavnice a Krupinice v chotári dnešnej obce Veľké Turovce. V najstaršom doklade z roku 1266 pri opise hraníc Turovciac sa hradisko spomína ako „Hradyscha mons, que dicitur fossa Gigantium“, čo signalizuje, že Slováci mohli na avarských valoch vybudovať aj svoje hradisko. Druhé významné hradisko postavili tiež na pravom brehu Ipeľa naproti dnešným maďarským Balašským Ďarmotám, východne od dnešných Kolárov. Toto hradisko sa spomína ako „Haradissa castrum“ pri opise hraníc dediny Kóvarszég, a ktorá zanikla koncom včasného stredoveku v roku 1244.²⁸

Situovanie oboch týchto hradísk na pravom brehu rieky Ipeľa iste nebolo náhodné ani z vojenského a komunikačného hľadiska, lebo pri bližšej analýze tohto priestoru zistíme, že obe uvedené staroslovenské hradiská kontrolovali cesty vedúce z Budína do Zvolena ako prirodzeného strediska stredného Slovenska a sídla Zvolenského kráľovského komitátu. Západnejšia cesta viedla z Budína cez Vacov, Šahy a Krupinu a východnejšia viedla z Budína cez Balašské Ďarmoty, Veľký Krtíš a Pliešovce tiež do Zvolena. Obe tieto cesty sa spájali v Dobrej Nive, aby spoločne vyústili vo Zvolene. Spomenuté hradiská v Ipeľskej kotline mali teda okrem svojej základnej obranno-strategickej funkcie aj svoje komunikačné poslanie.²⁹

Hlavným cieľom staromaďarských vojenských družín na začiatku 10. storočia však bolo vyvrátenie centier Veľkej Moravy, najmä Nitry, ako aj hlavných veľkomoravských stredísk na rieke Morave, ako nás o tom informuje i Anonymus vo svojich Gestách. Vzhľadom na svoje existenčné záujmy však starí Maďari nemohli zničiť a vyhladiť obyvateľstvo veľkomoravskej spoločnosti a jej civilizáciu, ale sa museli snažiť, keď sa na jej území chceli natrvalo usadiť, aby ťažili a profitovali z práce porobeného obyvateľstva. Hoci je veľmi ťažké rekonštruovať vojensko-politickú situáciu na území Slovenska tých čias, zdá sa logické, že starí Maďari, vedomí si svojej vojenskej prevahy, dostatočne pacifikovali územie Zadunajska a južného Slovenska ako základňu a komunikačný koridor pre svoje

²⁷ VARSÍK, B.: *Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku*. Bratislava : Veda, Vydavateľstvo SAV 1984, s.179 – 180.

²⁸ VARSÍK, B.: *Osídlenie Novohradu...* c. d., s. 18 – 19.

²⁹ ĎURKOVÁ, M.: *Vývoj osídlenia Zvolenskej a Pliešovskej kotliny v stredoveku*. In: *Historický časopis*, 44, 1996, č. 2, s.166 – 176. KLEIN, B.: *Príspevok k historicko-geografickej lokalizácii cestnej siete Zvolenského*

d'alsie výboje do západnej a južnej Európy. Po rozhodujúcej bitke pri Bratislave v roku 907 sa ich tlak na tieto krajiny neúmerne zvyšoval.³⁰

Veľká časť staromaďarského vojenského ľudu sa presunula do Zadunajska a do oblasti južného Slovenska na juh od línie Bratislava – Sereď – Nitra – Levice. Svoje sídla ako dobyvatelia nového územia, pochopiteľne, situovali na strategicky a komunikačne významných miestach a spočiatku mali výslovne charakter strážnych osád nad podmaneným územím, ktoré sa premiestňovali ďalej na sever zároveň s ich postupom.³¹ Táto uvedená hranica korešponduje aj s archeologickými nálezmi, na základe ktorých A. Točík presnejšie vytýčil túto hranicu čiarou Veselé – Červeník – Hlohovec – Sereď – Veľká Mača – Košúty – Vozokany – Zemianska Oľča – Veľké Kosihy, ktorá podľa jeho mienky trvala pravdepodobne do konca 10. storočia.³²

Vojenská porážka Veľkej Moravy neznamenala okamžité okupovanie územia celého Nitrianskeho kniežatstva, ale obsadenie len jeho južnej časti, pričom vojenské družiny starých Maďarov obsadili najskôr len strategicky a komunikačne dôležité body, ktoré nás zároveň informujú o rozsahu staromaďarského záboru v 10. storočí. Svedčia o tom pohrebiská, zvlášť staromaďarské jazdecké hroby, ktorých inventár predstavuje najkrajšie výrobky staromaďarského umenia.³³ Na základe novších archeologických nálezov B. Chropovský a A. Ruttkay³⁴ spresnili časový horizont záboru južného Slovenska a konštatovali, že staromaďarské hrobové celky po roku 920 – 925 neprekračovali na severe líniu Trnava – Nitra – Krupina – Lučenec – Rimavská Sobota. Väčšie skupiny staromaďarského obyvateľstva prichádzali na toto územie medzi rokmi 930 – 940, pričom však ani táto imigračná vlna nerozšírila svoju prítomnosť severnejšie od uvedenej línie.

Vojenské družiny a staromaďarská populácia však na tomto zabratom území predstavovali oproti pôvodnému staroslovenskému obyvateľstvu početne nevelkú zložku, ktorá sa minimálne odhaduje na 5 200 a maximálne na 14 500 ľudí. Ukazuje sa tiež, že postup ich osídľovania smeroval najskôr na vyplňanie redšie osídlených oblastí, prípadne sa ich časti usadzovali priamo alebo v blízkosti strategicky a komunikačne dôležitých miest. Vojensky ani etnicky takto vytvorené hranice starými Maďarmi sa podstatnejšie nezmenili ani v druhej

komitátu. In: Vlastivedný zborník Považia, 15, 1985, s. 90 – 93.

³⁰ Magyar hádtörténelmi, c. d., s.19 – 22. LÜTTICH, R.: *Ungarnzüge in Europa im X. Jahrhundert*. Berlin 1910, s. 20 a n.

³¹ MARSINA, R.: *O osídlení Slovenska od 11. do polovice 13. storočia*. In: Historické štúdie, 27/2, 1984, s. 53.

³² TOČÍK, A.: *Význam posledných archeologických výskumov na Slovensku pre dejiny najstarších Slovanov a Veľkomoravskej ríše*. In: Historický časopis, 3, 1955, č. 3, s. 419.

³³ Tamže, s. 419 – 421.

³⁴ CHROPOVSKÝ, B. – RUTTKAY, A.: *Archeologický výskum a genéza slovenského etnika*. In: Historický časopis, 33, 1985, č. 2, s. 284 – 286.

polovici 10. storočia. To by zároveň napovedalo, že dočasné územné zisky českých Přemyslovcov v 2. polovici 10. storočia a vojenský zásah poľského Boleslava Chrabrého začiatkom 11. storočia, sa najskôr uskutočnil severne od uvedenej línie. V tejto súvislosti je zaujímavé, že slovensko-maďarská etnická hranica vytvorená v 10. storočí bola na južnom Slovensku počas celého stredoveku relatívne stála, hoci v 11. a 12. storočí sa na tomto území usídľovali zrejme početnejšie skupiny pastiersko-roľníckeho obyvateľstva maďarského pôvodu. Svedčia o tom i tzv. belobrdské pohrebiská, ktoré sa severne od spomenutej línie (hranice) nevyskytujú.³⁵ Ku koncu 11. storočia možno hranicu kompaktniejšieho maďarského osídlenia určiť približne líniou Bratislava – Sereď – Nitra – Levice – Lučenec – Rimavská Sobota – Plešivec – Moldava nad Bodvou – Trebišov. Južne od tejto línie je maďarské etnikum dodnes výraznejšie zastúpené, hoci na tomto území dlho prežívali enklávy osád pôvodných staroslovenských, neskôr slovenských obyvateľov, z ktorých mnohé podľahli asimilácii maďarského etnika.³⁶

Zdá sa, že starí Maďari v 10. storočí nevenovali nejakú zvláštnu, zvýšenú pozornosť ovládnutiu zvyšného územia terajšieho Slovenska severne od spomenutej hranice. Pomerne prehľadná je situácia na východnom Slovensku, kde sa nedostali severnejšie od rieky Latorice. Podobná situácia je aj v údolí Hornádu, kde sa dostali len k jeho dolnému toku, ale nie vyššie nad Garadnú v dnešnom Maďarsku, kde stálo silné staroslovenské hradisko, brániace ich postupu ďalej na sever do priestoru Košickej kotliny. Ešte aj počas formovania uhorského štátu za Štefana I. sa tiahli pohraničné prekážky, záseky a stráže južne od Latorice a na dolnom toku Hornádu. Do Košickej kotliny prenikli až za kráľa Abu Samuela (1041 – 1044). Súčasne posunuli obrannú hranicu aj v povodí Bodrogu po riekou Uh, kde založili novú strážnu osadu Ör-Ördarma, po slovensky Javra a na pravom brehu rieky Laborca dedinu Uj Ör, po slovensky Novú Stráž.³⁷

Smerom do Šariša a Spiša sa vnútorné hranice uhorského štátu posunuli na sever najskôr len na rozhraní 11. a 12. storočia a súbežne s ich posunom sa sem presunuli aj pohraničné prekážky a zatarasy. Vojská Maďarov sa súčasne s týmto posunom vojenskej hranice na sever dostali aj k hornému toku rieky Bodvy, do oblasti Turne nad Bodvou. S týmto posunom hraníc v povodí Hornádu a Bodvy súvisel aj presun hraníc v povodí

³⁵ REJHOLCOVÁ, M.: *K problematike severnej hranice výskytu tzv. belobrdských pohrebísk*. In: Slovenská archeológia, 30, 1982, s. 209.

³⁶ MARSINA, R.: O osídlení Slovenska od 11. do polovice 13. storočia, c. d., s. 53. VARSÍK, B.: *Národnostná hranica slovensko-maďarská v ostatných dvoch storočiach*. Bratislava 1940.

³⁷ VARSÍK, B.: *K otázke staromaďarských zásahov na východnom Slovensku*. In: Zo slovenského stredoveku, Bratislava 1972, s. 55 – 63. Tenže: Osídlenie Košickej kotliny I., c. d., s. 103 – 105. KNIEZSA, I.: *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert*. In: Archivum Europae Centroorientalis IV., Budapest 1938, s. 376 – 386.

Bodrogu od rieky Uh až k úpätiu Vihorlatu a na Laborci od Uj Öru až k dnešnému Strážskemu, aby odtiaľ viedli západne do oblasti Vranova na rieke Topli. Takto sa v prvej polovici 12. storočia vytvorila nová vojenská hranica, ktorú možno od východu vymedziť touto líniou; hranica viedla od južných úpäti Vihorlatských vrchov k Strážskemu na rieke Laborci, aby odtiaľ smerovala ďalej na západ do oblasti Vranova nad Topľou. Hranica potom viedla severným smerom proti toku rieky Tople k Hanušovciam nad Topľou, odkiaľ po hrebeni pri Podhradí a Chmeľove pokračovala na západ po južnom úbočí Čerchovského pohoria k Tulčíku, kde bola tzv. Bardejovská brána. Od nej viedla cez Lysú Stráž (698 m) k Sabinovu už v poriečí Torysy. Na tejto hranici Maďari vybudovali prekážky a záseky a usadili na nej svoje pohraničné stráže, ako ich tam nachádzame ešte v druhej polovici 13. storočia, a to vo Veľkom Slivníku a Finticiach. Územie severne od tejto hranice bolo už poľsko-uhorským pohraničným konfíniom, ktoré sa hustejšie zaľudňovalo až od druhej polovice 13. storočia.³⁸

Rekonštruovať osudy južného a juhozápadného Slovenska po bitke pri Bratislave v roku 907 naráža na mnohé ťažkosti, ale aj tu sa možno oprieť o archeologický materiál a toponýmiu, aj keď z neskoršieho obdobia. Je isté, že na južné Slovensko sa dostal najskôr vojenský element, a až po pacifikácii tohto územia aj radový staromaďarský ľud. Rýchle prenikanie staromaďarských vojenských jazdeckých družín s ich prenikavými vojenskými úspechmi dosiahnutými prevahou vojenskej výzbroje, taktiky a stratégiou boja, nepochybne napomohli aj divergentné tendencie predstaviteľov staroslovenskej aristokracie, ktorí boli v opozícii proti ústrednej štátnej veľkomoravskej moci, a ktorí či už dobrovoľne alebo z donútenia kolaborovali s novými dobyvateľmi. Po likvidácii brániacich sa odbojných skupín týchto miestnych veľmožov a vojenských náčelníkov predpokladáme, že sa podriadili novým dobyvateľom, bojovali spoločne v ich radoch alebo sa stali závislými poplatníkmi aristokracie starých Maďarov.³⁹ Je nepochybné, že po začlenení Slovenska do rámca Uhorského kráľovstva sprostredkovalo bývalé Nitrianske kniežatstvo i hradiskovú organizáciu ako základnú veľkomoravskú administratívno-organizačnú jednotku utvárajúcemu sa štátu. Maďari do svojej slovnej zásoby prevzali názvy hradísk, hradov ako aj apelatívum „megye“ (župa, stolica) zo slovanského medza, čo znamenalo, že „vármegye“ bol vlastne hradským obvodom, neskôr nazvaným stolica.⁴⁰ Hradiskové obvody boli za veľkomoravských čias aj

³⁸ VARSÍK, B.: K otázke staromaďarských zásahov, c. d., s. 62 – 63. Tenže: Osídlenie Košickej kotliny III., c. d., s. 477 – 480. BEŇKO, J.: *Osídlenie severného Slovenska*. Košice 1985, s.185 – 190.

³⁹ KUČERA, M.: *Sociálna štruktúra obyvateľstva Slovenska v 10. – 12. storočí*. In: Historický časopis, 13, 1965, č.1, s. 12 – 13.

⁴⁰ RATKOŠ, P.: *Počiatky feudalizmu na Slovensku*. In: Historický časopis, 2, 1954, s. 270 – 273.

hlavnými dodávateľmi vojenskej výzbroje, ako to vyplýva zo svedectva arabského cestovateľa Ibn Rosteha, keď hovorí, že Svätopluk „vlastnil najlepšie, mocné a cenné panciere“. Skutočnosť, že popri družine kniežat'a (milites) jestvovala na Veľkej Morave všeobecná branná pohotovosť sedliakov, môže mať oporu i v početnosti Svätoplukových vojsk, ktoré na „jednom mieste pochodovali pri výboji do Panónie v roku 884 celý deň od svitu do mrku.“⁴¹

Po rozpade Veľkej Moravy sa na južnom Slovensku definitívne usadili starí Maďari, pričom ostatné územie Slovenska severne od spomenutej vojenskej hranice sa vyvíjalo sčasti autochtónne alebo sa dostalo do mocenských záujmov nástupníckych štátov po Veľkej Morave. Dochádza k tomu v druhej polovici 10. storočia a začiatkom 11. storočia, keď český a poľský štát už boli konsolidovanými politicko-mocenskými a vojenskými útvarmi. Svoju expanziu zamerali na jeho vyspelú juhozápadnú oblasť a celé dolné Považie. Okolo roku 960 sa toto územie stalo doménou Přemyslovcov, kniežat'a Boleslava I.; v 70. rokoch ho ovládol Gejza, otec prvého uhorského kráľa Štefana I. a na začiatku 11. storočia patrilo poľskému Boleslavovi Chrabrému a asi od roku 1029 znovu uhorskému kráľovi Štefanovi I.⁴² Pravdepodobne odvtedy sa celé územie terajšieho Slovenska dostalo natrvalo do záujmovej sféry uhorského štátu. Výsledky doterajšieho bádania nás neopravňujú domnievať sa, žeby na území dovtedy neobsadenom Maďarmi, t.j. na strednom a severnom Slovensku, bol vznikol a existoval nejaký samostatný politický či mocenský útvar, ktorý by bol býval vojenskou silou bránil postupu Maďarov severným smerom na hrebene Karpát.

Analógie potvrdzujú, že Maďari sa hornatým a lesnatým krajom stredného a severného Slovenska vyhýbali a podľa všetkého sa uspokojili s vybudovaním dobre opevnenej vojenskej hraničnej línie s obvyklým včasnostredovekým konfiniom tak proti přemyslovským Čechám na západe, ako aj proti piastovskému Poľsku. Neskorú odozvu tejto skutočnosti nachádzame ešte u Anonyma na prelome 12. – 13. storočia, keď hovorí, že „tretina vojska (maďarského, pozn. B. K.) s obyvateľmi krajiny išli do hôr Zvolena, aby tam vybudovali pevné opevnenia jednak kamenné, jednak drevené, aby azda niekedy nemohli prísť Česi alebo Poliaci kradnúť a lúpiť do ich ríše“.⁴³

⁴¹ Tamže, s. 267, pozn. č. 94. TŘEŠTÍK, D.: *Počátky Přemyslovců*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny 1997, s. 348.

⁴² STEINHÜBEL, J.: *Slovensko od príchodu Slovanov po zánik Nitrianskeho kniežatstva*. In: Zborník príspevkov k slovenským dejinám (zborník prof. Marsinu). Slovenský historický ústav Matice slovenskej : Bratislava 1998, s. 45. V doterajšej historiografii sa uvádza letopočet 1018. Pozri: MARSINA, R.: *Vývoj vojenství na Slovensku v 10. – 12. stoleťí*. In: *Vojenské dějiny Československa*. I. díl. Praha : Naše vojsko 1985, s. 95, 99. KUČERA, M.: *Slováci a Poliaci v minulosti*, c. d., s. 164 – 165. MARSINA, R.: *Štúdie k slovenskému diplomatáru I*. In: *Historické štúdie*, 16, 1971, s. 99 – 100.

⁴³ RATKOŠ, P.: *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*. 2. vydanie. Bratislava 1968, s. 399. RATKOŠ, P.:

Pri rekonštrukcii vojenskej hranice uhorského štátu na Ponitří v 11. storočí je viacej dokladov, čo nepriamo signalizuje exponovanú polohu tohto priestoru. Lebo len tak je možné vysvetliť hromadný výskyt miestnych toponým jednoznačne vojenského významu v širšej oblasti pri sútoku Nitry, Belianky (Nitrice) a Bebravy ako Klíž, Ostratice, Uherce, Uhrovec a ďalšie, ktoré preukázateľne dokladujú skutočnosť, že v tomto priestore tak Maďari („Uhri“) od juhu, ako aj dovtedy vojensky nepodrobení starí Slováci od severu, tu mali svoje pohraničné strážne jednotky a opevnenia.⁴⁴

Vojenskú hranicu uhorského štátu za Štefana I. možno s istou dávkou historicko-zemepisnej pravdepodobnosti dešifrovať aj na Považí. Tu si treba uvedomiť práve význam Trenčína ako kľúčovej obrannej pevnosti, ktorá v plnom rozsahu kontrolovala cestné spoje vedúce Považím, ako aj dôležitú cestu z Nitry cez západokarpatské priesmyky na Moravu. Ovládanie tohto silného pevnostného bodu maďarskou štátnou mocou bolo základným predpokladom ovládania a kontroly aj stredného a horného Považia a ďalej smerom na západ aj strednej Moravy. Existenciu vojenskej hranice v čase etablovania sa uhorskej štátnej moci na strednom Považí, severne od Trenčína, však najskôr dokladá názov dnešnej osady Uhry v chotári dnešnej dediny Udiča pri Považskej Bystrici, ležiacej presne na rozhraní dolnej a hornej Trenčianskej stolice. Táto pravdepodobne strážna osada starých Uhrov bola situovaná na pravostrannej považskej ceste v strategicky dôležitom priestore zemepisnej zúženiny prielomu Váhu pri Považskej Bystrici. Naznačujú to aj ďalšie miestne názvy v bezprostrednom okolí osady Uhry ako miestny názov kopca Kľapy a osada Zákľapie, ktoré možno dať do súvisu s tu kedysi jestvujúcou vojenskou hranicou uhorského štátu v tomto priestore.

Severnejšie od tejto zemepisnej brány vymedzenou miestnym názvom osady Uhry pri dedine Udiča niet už miestnych názvov, ktoré by signalizovali prítomnosť maďarského strážneho obyvateľstva. Tieto nepriame doklady by mohli doplňovať mienku R. Marsinu, že dolná časť neskoršej Trenčianskej stolice bola ku koncu vlády Štefana I. (1000 – 1038) nepochybne v trvalom organizačnom zväzku s uhorským kráľovstvom a až za vlády Ladislava I. (1077 – 1095) bola pripojená aj horná časť Trenčianskej stolice⁴⁵ až k rozvodným vrchom

Podmanenie Slovenska Maďarmi. In: O počiatkoch slovenským dejín. Bratislava 1965, s. 155 a n. CHALOUPECKÝ, V.: Staré Slovensko, c. d., s. 64.

⁴⁴ PETROVSKÝ-ŠICHMANN, A.: *Slovanské osídlenie severného Slovenska.* In: Vlastivedný sborník Považia, Banská Bystrica, 6, 1964, s. 95. MIŠÍK, J.: *Osídlenie hornej Nitry.* In: Historický zborník Stredoslovenského kraja, Banská Bystrica 1965, č. 2, s. 6.

⁴⁵ MARSINA, R.: *Osídlenie Hornej Trenčianskej pred tatárskym vpádom.* In: Sborník FFUK Historica, Bratislava, 14, 1964, s. 66, pozn. č. 105. MARSINA, R.: *Štúdie k slovenskému diplomatúru I.* In: Historické štúdie, 16, 1971, s. 102 – 103. BEŇKO, J.: *Osídlenie severného Slovenska, c. d., s. 11.* (Pozri tiež poznámku č. 13 a č. 14, kde je zhrnutá ďalšia literatúra k tomuto problému.)

Moravsko-sliezskych a Slovenských Beskýd. Na hrebeňoch týchto pohorí sa neskôr štátne hranice uhorského štátu oproti Morave, Sliezske a Poľsku stabilizovali takmer na jedno tisícročie.

Starí Maďari pri svojom postupe na sever Slovenska prenikli najhlbšie proti toku rieky Váh, kde vytvorili vojenskú hranicu na hrebeňoch Bielych Karpát a Moravskosliezskych Beskýd ako protiváhu pred prípadnými ambíciami prenikania p̄remyslovských Čiech z moravskej strany. V záujme zabezpečenia tejto dôležitej vojensko-strategickej línie na svojich západných hraniciach museli preniknúť aj do povodí riek Nítry a Hrona, aby z tyla zabezpečili svoje vojská na západnej hranici. Prenikanie svojich vojsk smerom na sever proti týmto riečnym tokom ich podľa všeobecne platných vojenských pravidiel nútila povinnosť zabezpečovať vysunuté krídla svojich vojsk budovaním opevnení a strážnych osád aj v menej dostupných horizontálnych polohách medzi riekami Váhom, Nitrou a Hronom, ktoré si následne vyžadovali aj vybudovanie primeraných cestných spojov aj v horizontálnom, teda rovnobežníkovom smere. V záujme zabezpečenia týchto pre obranu Uhorska dôležitých ciest, vybuodovali na tejto hranici opevnenia a strážne osady, pomenované už podľa Maďarov (Uhrov), ktorí sa od 11. storočia stali hegemónmi v konštituuujúcom sa uhorskom štáte. Priam klasickým príkladom podopretia tejto mienky je postavenie hradu Uhrovec nad údolím riečky Radiša, severne od Bánoviec nad Bebravou.

Nápadná koncentrácia miestnych toponým s cudzím koreňom názvu v bezprostrednom okolí hradu Uhrovec ako Pečeňady, Ruskovce, Prusy, Uhrovské Podhradie a ďalšie, nepochybne signalizujú osady cudzích etnických obyvateľov, zámerne osadených uhorskou štátnou mocou do uzáveru západného výbežku Hornonitrianskej kotliny proti útoku nepriateľa zo severu. Koncentráciu spomenutých cudzích etník na takom malom priestore je možné zdôvodniť len ich vojenským, strážnym poslaním na vojenskej hranici uhorského štátu ako aj ich pacifikačnou funkciou voči pôvodnému staroslovenskému obyvateľstvu hneď po zabratí Bánovskej kotliny Štefanom I.⁴⁶

Keď zhrnieme uvedené historicko-zemepisné poznatky, môžeme aproximatívne vytýčiť vojenskú hranicu vybudovanú uhorským kráľom Štefanom I. a jeho nástupcami asi až do 90. rokov 11. storočia, kedy za vlády Ladislava I. (1077-1095) táto hranica stratila svoj pôvodný význam. Pomyselná línia tejto hranice, pochopiteľne ešte s neodmysliteľným konfiniom začala pri osade Uhry v údolí Váhu pri Považskej Bystrici. Pokračovala ďalej

⁴⁶ VARSÍK, B.: *Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku*. Bratislava : Veda 1984. Tu v samostatnej štúdií: *Stredoveké miestne názvy na Slovensku vzniknuté po príslušníkoch rôznych národností Uhorska*, na s. 152 – 194 analyzuje vznik zmeny týchto názvov v súvislosti s ich polohou.

juhovýchodným smerom po západných a južných úbočiach Strážovskej hornatiny k Uhrovcu v Bánovskej kotline, odkiaľ pokračovala východným smerom na Malé a Veľké Uherce pri Oslanoch na Ponitří. Pri pohľade na mapu táto vojenská hranica priam úzkostlivo kopírovala konfiguráciu južných úbočí Strážovskej hornatiny, na ktorých sa usadili na vhodných vojensko-strategických bodoch maďarskí strážcovia hraníc. Juhovýchodne od Oslian sa nachádzajú dediny Klíž a Klížske Hradište, ležiace na ceste z Veľkých Uheriec cez Skýcov do Zlatých Moraviec. Názov týchto miestnych toponým vznikol z latinského „clusa“ transformovaný do slovenčiny ako „klúz“ „klíž“ s pôvodným významom ako priechod, prechod cez pohraničné pásmo.⁴⁷ V mieste, kde stará cesta prichádzala od juhu zo smeru od Zlatých Moraviec k Nitre pri Malých Kršteňanoch boli v 11. storočí usadené maďarské pohraničné stráže, po ktorých sa zachoval názov Malé a Veľké Uherce, a kde neskôr postavili aj hrad.⁴⁸

Druhým nástupným priestorom začleňovania stredného a severného Slovenska do rámca uhorského štátu bolo územie neskoršej Tekovskej a Hontianskej stolice. Maďari do priestoru týchto stolíc prenikli od juhu proti toku rieky Hrona a riečky Krupinice. Oba tieto strategické a vojenské smery sa spojili vo Zvolene, najdôležitejšom vojenskom, správnom a komunikačnom uzle stredného Slovenska vo včasnostredovekom období. Preto nie náhodou ho vo svojom diele spomína aj Anonymus z prelomu 12. – 13. storočia.⁴⁹ Prvá písomná zmienka o existencii Starého Zvolena (Pustého hradu) nasleduje vzápätí v roku 1222.⁵⁰ Zvolen a priľahlé územie Zvolenskej kotliny sa po svojom začlenení do uhorského štátu stal sídlom rozsiahleho územného celku kráľovského komitátu, ku ktorému prináležali aj začlenené územia Turca, Liptova a Oravy. Začlenenie tohto rozsiahleho územia do rámca uhorského štátu uskutočnili Maďari pravdepodobne z viacerých vojensko-strategických smerov, a to tak z územia Hornej Trenčianskej a Hornej Nitrianskej stolice smerom do Turca a odtiaľto ďalej do Liptova a Oravy. Ťažiskovým smerom ovládnutia Turca a Liptova bol však Zvolen, z ktorého sa cez neskoršiu Kremnicu ľahko dosiahol Turiec, Liptov cez neskoršiu Banskú Bystricu a priesmyk Šturca.⁵¹

Zdá sa, že tretím nástupným priestorom začleňovania stredného Slovenska do uhorského štátu bol priestor Gemera. Po vojenskej pacifikácii Lučeneckej a Rimavskej

⁴⁷ VARSÍK, B.: Osídlenie III., c. d., s.315, tu etymológia názvu Klíž – Klíž.

⁴⁸ VARSÍK, B.: Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku, c. d., s. 162.

⁴⁹ ZREBENÝ, A.: *Zvolen do roku 1526*. In: Stredné Slovensko 5. Zborník Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici 1986, s. 59 – 79.

⁵⁰ Codex diplomaticus Slovaciae (ďalej CDSL), I. Diel, c. d., s. 202, č. 275. MARSINA, R.: *K najstarším dejinám Zvolena*. In: Historický časopis, 37, 1989, 4, s. 794.

⁵¹ KLEIN, B.: *Príspevok k historicko-geografickej lokalizácii cestnej siete Zvolenského komitátu*. In: Vlastivedný

kotliny prenikli vojská Maďarov proti toku rieky Rimavy a Muráňa na rozvodné hrebene Hrona a Rimavy, kde postavili neskôr hrad Muráň s prvou písomnou zmienkou z roku 1271. Z tohto pohľadu je príznačné, že muránske panstvo sa stalo strediskom doosídľovacieho procesu celého horného Horehronia, zhruba východne od Brezna, a preto aj horehronské osady vzniknuté na tomto území neskôr patrili do Gemerskej stolice. Z vojensko-komunikačného hľadiska je zaujímavé situovanie hradu Muráň, plne kontrolujúce horské cesty tak na Horehronie, ako aj na Spiš. Založením šoltýskej dediny Vernár (1295) získalo muránske panstvo dobrý dopravný spoj na Spiš, keď sa predtým k nemu pripojil cestný spoj od Brezna, ktorý sa v Telgarte pripojil k horskej ceste Muráň – Vernár – Spiš.⁵²

Horehronské podolie susedilo tiež s dôležitou gemerskou oblasťou v poriečí Hnilca, známej výskytom drahých kovov. Východiskovým miestom baníckej kolonizácie Hnileckej doliny sa stala Gelnica, na území ktorej už v 2. polovici 12. storočia existovala slovenská dedina, do ktorej už v tomto období začali prichádzať nemeckí baníci.⁵³

Z doteraz riešenej problematiky vyplýva, že horné Trenčiansko (Turiec, Liptov a Orava) boli začlenené do uhorského štátu nie za kráľa Štefana I. (1000 – 1038), ako sa to tradovalo v doterajšej historickej spisbe,⁵⁴ ale až oveľa neskôr, za vlády Ladislava I. (1077 – 1095).⁵⁵ Tento názor v plnom rozsahu akceptoval J. Beňko vo svojej práci o osídlení severného Slovenska, pričom k tomuto časovému horizontu zaraďuje aj zabratie Spiša Maďarmi, ktoré kladie najneskôr do začiatku 12. storočia. Jednou z opôr pre toto tvrdenie mu je zaniknutá osada z roku 1230 Uhorská Ves (po maďarsky Mogiorfolu) v hornom Liptove. Toho roku dostal Beucha, Hauch a Polko od kráľa Ondreja II. „prázdnu, neosídlenú zem, patriacu kedysi spomenutej osade Magiorfolu (teda Uhorskej Vsi) s právom konania trhu oslobodeného od platenia poplatkov.⁵⁶ V tomto prípade je nepochybné, že osada dostala svoj názov od maďarského strážneho obyvateľstva, ktoré tu bolo osadené, aby udržiavalo zvrchovanosť uhorského štátu na dôležitej ceste spájajúcej Liptov so Spišom. Z iných analógií osadzovania strážcov pohraničných zásekov na Spiši, v Šariši, Zemplíne a strednom Ponitří však jednoznačne vyplýva, že Maďari novozískané územia mocensky zabezpečovali takmer

zborník Považia 15, Martin : Osveta 1985, s. 87 – 132.

⁵² RATKOŠ, P.: *Osídlenie a hospodársky vývoj Horehronia do začiatku 18. storočia*. In: Slovenský národopis, 13, 1965, č. 2 – 3, s. 137. KLIMKO, J.: *Vývoj územia Slovenska a utváranie jeho hraníc*. Bratislava 1980, s. 158, ŽUDEL, J.: *Stolice na Slovensku*. Bratislava : Obzor 1984, s. 47 – 53.

⁵³ VARSÍK, B.: *Slovenské osídlenie východného Slovenska, Spiša, údolia rieky Hnilca a vznik mesta Gelnice*. In: Nové obzory, 7, 1965, s. 145.

⁵⁴ SASINEK, F. V.: *Dejiny drevných národov na území terajšieho Uhorska. Doba II*. Skalica 1867, s. 6. CHALOUPECKÝ, V.: *Staré Slovensko*, c. d., s. 37.

⁵⁵ MARSINA, R.: *Štúdie k slovenskému diplomatáru. K problematike najstarších zoborských listín*. In: Historické štúdie, 7, 1961, s. 216. Tenže: *Osídlenie Hornej Trenčianskej*, c. d., s. 66, pozn. č. 105.

⁵⁶ CDS1, I. diel, c. d., s. 257.

zásadne svojimi strážnymi osadami, ktoré boli situované pod horami od smeru svojho príchodu. Tento fakt by zároveň znamenal, že Liptov bol do Uhorského kráľovstva začlenený zo západu, teda z Turca, respektíve z juhozápadu od Zvolena, kde nakoniec bolo aj sídlo kráľovského komitátu, do ktorého Liptov prináležal až do prvej polovice 14. storočia. Preto pôvodnú dedinu maďarských strážcov, ktorá už v roku 1230 neplnila svoju pôvodnú strážnu funkciu a bola pustá, nachádzame vo východnom uzávere na konci Liptovskej kotliny pod horami Štrbského sedla, a nie na začiatku kotliny.⁵⁷

Podobne aj na severozápadnom Spiši existovala po jeho pripojení k Uhorsku vnútorná obranná línia zhruba na čiare Strážky – Bušovce, ako aj v Šariši, kde najneskôr začiatkom 13. storočia viedla politická a reálna vojenská hranica s Poľskom po chrbtoch Nízkych Beskýd.⁵⁸ V poslednej fáze začlenenia východného Slovenska, súvisiace s dosídlením konfinia viedla obranná hranica uhorského štátu v Šariši zhruba na línii severne od Hanušoviec a severne od Chmeľova. Ďalej viedla po južnom okraji Čergovského pohoria, aby pri Červenici prešla riekou Torysu, kde sa pripájala k obranným zásekom v Prešovskej kotline.⁵⁹

Pri sumarizácii poznatkov o budovaní a posúvaní vojenských a obranných hraníc uhorského štátu na sever Slovenska v 10. – 12. storočí musíme konštatovať, že uhorský štát venoval v období svojho konštituovania náležitú vojenskú pozornosť zabezpečeniu novozískaných území s cieľavedomým zámerom vybudovania pevných a nespochybniteľných štátnych hraníc oproti svojim susedom. V tomto včasnostredovekom období treba totiž striktne rozlišovať formálnu, t.j. politickú štátnu hranicu a faktickú, čiže reálnu vojenskú hranicu medzi dvoma štátnymi útvarmi. Medzi týmito oboma líniami sa rozprestieral medzipriestor, nazývaný konfiniom, kde politická štátna hranica nebola presne vytýčená, azda okrem niekoľkých pevných bodov. Z hľadiska obrany štátu bola však dôležitá reálna, vojenská línia hranice, ktorá sa zvyčajne opierala o pásma lesov, hôr, riek a potokov, močiarov a podobných prírodných prekážok, ktoré mali zároveň aj vojensko-obranný charakter. Tam, kde takých prírodných prekážok nebolo, vybudovali strážcovia hraníc umelé prekážky, nazývané „zásekmi, priesekami, priekopami“, ktoré mali spomaliť alebo zastaviť postup nepriateľských vojsk. Ich budovanie patrilo k najťažším povinnostiam podrobeného obyvateľstva, čo nám dokladujú ešte aj listiny z 13. – 14. storočia.⁶⁰

⁵⁷ BEŇKO, J.: Osídlenie severného Slovenska, c. d., s. 257.

⁵⁸ VARSÍK, B.: Osídlenie, I. diel, c. d., s. 104 – 105. HALAGA, O. R.: *Hospodársko-spoločenský vývoj Šariša a Spiša ako pohraničia v 12. – 13. storočí*. In: *Nové obzory*, 3, 1966, s. 204 – 205.

⁵⁹ BEŇKO, J.: Osídlenie severného Slovenska, c. d., s. 187 – 189. RATKOŠ, P.: *Podmanenie Slovenska Maďarmi*, c. d., 141 – 176.

⁶⁰ O hraničných zásekoch pozri práce: TAGÁNYI, K.: *Alte Grenzschutz-Vorrichtungen und Grenz-Ödland*. In: *Ungarische Jahrbücher I.* Berlin und Leipzig 1921, s. 105 – 117. KARACSÓNY, J.: *Háznak szent István*

Tieto umelo vybudované hranice pozostávali z balvanov a hromád kamenia, zo zoŕatých stromov, umelých násypov, alebo z umelo vytvorenej močaristej krajiny, spôsobenej vzdutím riek a potokov. Samostatné priechody z jedného štátu do druhého vytvárali dostatočne vojensky zabezpečené tzv. krajinské brány, nazývané v stredovekých listinách ako „portae“, pričom svoj vlastný názov často odvodzovali od miesta, kam smerovali alebo kam prichádzali. Pretože snahou každého stredovekého štátu bolo z bezpečnostných a obchodných dôvodov obmedziť počet pohraničných prechodov a krajinských brán na minimum, stalo sa pravidlom, že priamo v bráne alebo tesne pred ňou sa zbieralo viacero vnútrozemských ciest. Krajinské brány uhorská štátna moc zabezpečovala rôznymi obrannými prekážkami, siahajúcimi hlboko do vnútrozemia.

V miestnom slovenskom názvosloví sa až do súčasnosti zachovali k tomuto včasnostredovekému zemepisnému fenoménu početné doklady. Spomenieme z nich len niekoľko: Brána, Branisko, Stráž, Kläpa, Varta, ktoré priamo v teréne kopírovali priebeh skutočných vojenských hraníc so susednými štátmi. Obrannú funkciu mali aj sídliská či opevnenia s dubletami týchto názvov a zvyčajne ich podľa nich aj pomenovali ako Ostrihom, Vyšehrad, Ör, Stráža, Strážske, Streženice a podobne. Štátna moc, prirodzene, krajinské brány starostlivo strážila a vojensky zabezpečovala jednak z dôvodov svojej obranyschopnosti a jednak z dôvodov obchodno-colných. Obranu a plynulú premávku s kontrolou prechádzajúcich ľudí a tovarov zabezpečovali zvláštni hraniční strážcovia, nazývaní v listinách ako „speculatores“, „exploratores“ (po maďarsky örök).⁶¹ V metácii listiny dediny Prosiek v Liptove z roku 1352 sa zachoval jedinečný jazykový doklad v názve tejto dediny, pochádzajúci zo staroslovenského „presek“ vo význame prechodu, priechodu. V tomto prípade skutočne tento miestny názov označoval dôležitý cestný prechod z Liptova na Oravu a ďalej do Poľska.⁶²

Jadro kráľovskej družiny tvorili obrnení jazdci, ktorých výzbroj pozostávala z krúžkovaného ochranného odevu, prilby, štítu, meča, kopije, prípadne vojenskej sekery. Hlavnou zbraňou ľahkej jazdy bol luk a šíp a pri boji zblízka kopija a šabl'a. Pešie vojsko

korabeli hatarairól. In: Századok, 1901, s. 1037 a n. Vojenskými obrannými zariadeniami ako historicko-geografickým fenoménom vo včasnostredovekom Uhorsku sa zaoberal CHALOUPECKÝ, V.: Staré Slovensko, c. d., s. 53 – 116, hoci jeho závery o neosídlenosti severného Slovenska boli ďalšími výskumom prekonané. Tiež JANŠÁK, Š.: *Brány do dávnehoveku.* Bratislava : Tatran 1986, s. 34 – 38. KRISTÓ, Gy. – MAKK, F. – SZEGFÜ, L.: *Szemponok és adatok a korai magyar határvédelem kérdésehez.* In: Hádtörténelmi közlemenyek, 20, 1973, č. 4, s. 639 – 660.

⁶¹ Pozri CHALOUPECKÝ, V.: Staré Slovensko, c. d., s. 70 a n. ZEMEK, M.: *Moravsko-slovenské hranice v 10. – 12. storočí.* In: Historické štúdie, 13, 1968, s. 162 – 164. PALČEK, M.: *Stredoveká „Maginotova línie“ v Malých Karpatech.* In: Věda a život 1970, č. 8, s. 478 – 484. SLIVKA, M.: *Stredoveká cestná sieť na východnom Slovensku a jej determinanty.* In: Slovenská numizmatika, XI, Bratislava 1990, s. 97 a n.

⁶² BEŇKO, J.: Osídlenie severného Slovenska, c. d., s. 116.

slúžilo len pri obsluhu vojenských strojov a ako pomocný personál počas vojenských výprav.⁶³ Okrem vojenskej hranice uhorského štátu spoliehajúcej sa hlavne na hraničné záseky a zátarasy, vytvárali hlavnú obrannú pevnostnú sieť krajiny komitátne hrady, ktoré zároveň boli aj strediskami komitátnej správy. Pri charakteristike obrany včasnostredovekého uhorského štátu nemožno obísť ani poslanie príslušníkov spojeneckých nomádskych kmeňov, ktoré uhorskí králi zvyčajne usadzovali na najcitlivejších miestach hraníc štátu. Boli to Pečenehovia, Sikulovia, Plavci (Kumáni), Chazari (Kozári?), Kovári (Kabari). Po príslušníkoch týchto kmeňov sa na celom území Slovenska zachovali miestne názvy. Ich zemepisné rozloženie na samých hraniciach Uhorska, ako aj v hlbokom vnútrozemí terajšieho Slovenska, poukazuje na ich pôvodnú strážnu funkciu tak na samotných štátnych hraniciach, ako aj na dôležitých vojensko-strategických bodoch a cestných uzloch.⁶⁴

Situovanie týchto strážnych osád vo vnútrozemí, najmä však na hraniciach krajiny, v skutočnosti odrážalo vojensko-strategický a komunikačný význam týchto geostrategických bodov z hľadiska záujmov uhorskej štátnej moci. Pretože tieto osady mali predovšetkým strážny a vojenský význam dovoľuje nám z hľadiska ich lokalizácie a polohy v teréne odvodiť aj ich ďalšie funkcie, ktoré vykonávali pre svoje bezprostredné zázemie. Táto problematika vystupuje do popredia zvlášť pri vytyčovaní hraníc ranostredovekých štátov v stredoeurópskom priestore. Napriek tomu, že ich prioritné poslanie spočívalo vo vojenskej oblasti, vyjadrovali zároveň aj zemepisný dosah územnej zvrchovanosti uhorskej štátnej (kráľovskej) moci. V tejto súvislosti je preto potrebné priblížiť charakter štátnych hraníc medzi Uhorskom a susednými štátmi. Treba si totiž uvedomiť, že včasnostredoveké štáty sa navzájom ešte neoddeľovali nejakou presne vymedzenou hraničnou čiarou, presnejšie nejakou demarkačnou líniou, ako je to v súčasnosti.

Tieto formujúce sa štáty takmer zásadne vytyčovali svoje hranice na dominantných prírodných predeloch, ktorými zväčša boli chrbty horských pohorí, prípadne väčšie rieky. Pritom sa každý štát chránil širokým pásmom hôr, lesov, močarísk, prípadne ďalšími i umelo vybudovanými prírodnými prekážkami. Uhorská štátna moc vytvorila vedomým zásahom pozdĺž svojej štátnej hranice 40 – 60 km pustý, široký, neobývaný a nekultivovaný pás územia s prekážkami a zátarasami zo stromov i kameňa, ktoré mali zamedziť postup nepriateľských vojsk do vnútrozemia krajiny. Pri priamych prechodoch z jedného do druhého

⁶³ MARSINA, R.: *Vývoj vojenství na Slovensku v 10. – 12. století*. In: *Vojenské dějiny Československa*, c. d., s. 102.

⁶⁴ Túto problematiku vo fundovanej štúdií riešil VARSÍK, B.: *Stredoveké miestne názvy na Slovensku vzniknuté po príslušníkoch rôznych národností Uhorska*. In: *Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku*. Bratislava 1984.

štátu vytrasovaných diaľkovými cestami sa tento pohraničný pás zužoval, pričom práve tu ležali pohraničné mýtné a colné stanice. Stredoveké listiny takýto pás nazývajú konfiniom, v českej literatúre vystupuje pod názvom pohraničný hvozd.⁶⁵ Základným poslaním konfinia (od lat. *confinium* – pohraničné územie, rozhranie, hranica) bolo znemožnenie, respektíve sťaženie postupu vojsk nepriateľa, aby prekonal hranice štátu a prenikol do vnútrozemia. Preto jeho poloha a rozsah sa zámerne volila tak, aby zahŕňala široké a hlboké močiare, veľké vodné toky alebo vysoké neprístupné hory, zarastené divým pralesom. Už tieto prekážky stačili, aby nepriateľa na pochode zadržali alebo jeho postup výrazne spomalili. Aj v časoch pokoja hospodársky život v konfiniu stagnoval, lebo kráľovské dekréty zakazovali v pohraničnom konfiniu akýkoľvek obchod. Ale napriek zákazom sa od 2. polovice 13. storočia konfinium doosídľovalo a zahusťovalo a čoraz viac strácalo svoju pôvodnú funkciu pustého hraničného územia.⁶⁶

Včasnostredoveká inštitúcia obrany hraníc Uhorska z 11. – 12. storočia sa zachovala v prameňoch z 13. – 14. storočia práve na západných a severných hraniciach terajšej Slovenskej republiky, ktoré vtedy boli štátnymi hranicami Uhorského kráľovstva. Problematike vzniku a utvárania konfinia venovala maďarská vojenská historiografia veľmi podrobnú a analytickú štúdiu,⁶⁷ ktorej autorský kolektív sa pokúsil o ozrejmienie inštitúcie konfinia a rekonštrukciu riešenia ranej obrany hraníc štátu na základe miestnych názvov a jazykových relikto, ktoré sa uchovali v listinnom materiáli z neskoršieho obdobia. Kolektív týchto významných historikov podrobil analýze zemepisné miestne názvy, ako aj tie jazykové pojmy, ktoré sa v prameňoch nepochybne vzťahujú na obranu hraníc štátu. Sú to: *indagines*, *gyep*, *gyepü*, *gyepü-elve*, *preszeka*, *hag*, *porta*, *kapu*, *speculator*, *ör*, *strazsa*, *sagittarius*, *lövö*, *strel-*, *schütz*, *explorator*, *lesö* a podobne. Ich komplexné prehodnotenie podľa metód stredovekých listín a spojené s kartografickým vyhodnotením ich výskytu na hraniciach, by mohol riešiť budúci historicko-geografický výskum. Z metodologického hľadiska v tomto smere najviac pokročil B. Varsik na východnom Slovensku a na Spiši a V. Sedlák v Bratislavskej stolici a na južnom Slovensku.

⁶⁵ K utváraniu konfinia pozri práce: CHALOUPECKÝ, V.: *Staré Slovensko*, c. d., s. 56 – 183, HALAGA, O. R.: *K histórii stredokarpatského pohraničia v 9. – 11. storočí*. In: *Vlastivedný zborník Považia* 15, 1985, s. 65 – 86. VARSÍK, B.: *Osídlenie Košickej kotliny I., II., III.*, c. d.

⁶⁶ Konfinium na Záhorí a v Malých a v Bielych Karpatoch výstižne opísal populárno-náučnou formou JANŠÁK, Š. v diele: *Brány do dávneho*. Bratislava : Tatran 1986, s. 34-37. Rozkvet inštitúcie konfinia patrí v Uhorsku do obdobia Arpádovcov 11. – 12. storočia, presnejšie do tatárskeho vpádu, ktorý na pustošivých dôsledkoch preukázal, že obrana krajiny spočívajúca na prekážkach a zásekoch v konfiniu bola proti náporu stepného vojska útočníka nefunkčná. Preto uhorský kráľovský dvor musel po ich odtiahnutí pristúpiť k zásadnej prestavbe organizácie obrany krajiny.

⁶⁷ KRISTÓ, Gy. – MAKK, F. – SZEGFÜ, L.: *Szemponok és adatok a korai magyar határvédelmi kérdéséhez*. In: *Hádtörténelmi közlemények* 20, 1973, č. 4, s. 639 – 660.

Z tohto pohľadu je oveľa lepšia situácia v oblasti výskumu veľkomoravských i povelkomoravských opevnených sídlisk, hradísk, stredovekých hradov, veľmožských „hrádkov-dvorcov“, opevnených kostolov a ďalších pevnostných stavieb do tatárskeho vpádu. Za to vďačíme archeológii stredoveku, historickej architektúre i dejinám umenia, ktoré identifikovali i preskúmali z tohto obdobia už desiatky opevnených útvarov na celom území Slovenska. Z hľadiska tematiky tejto práce by preto bolo neproduktívne zaoberať sa týmito fortifikačnými jednotkami samostatne, či už z hľadiska chronológie ich výstavby alebo z hľadiska ich stavebného vývoja. Treba si uvedomiť, že všetky stavby fortifikačného charakteru funkčne využívané na ochranu životov a majetku obyvateľov krajiny však vo svojom súhrne vytvárali jednotný obranný pevnostný systém štátu, spočívajúci na líniách obrany v priestore krajiny.

Pochopiteľne, uhorská štátna moc koncentrovala fortifikácie pevnostného významu na ťažiskové geostrategické smery, z ktorých s veľkou pravdepodobnosťou mohol zaútočiť nepriateľ. Z tohto pohľadu bol prioritným smerom Slovenska, a azda aj Uhorska do tatárskeho vpádu tok rieky Dunaja, ktorý prerážal Karpaty v Devínskej bráne, aby sa pod Bratislavou rozlial do vnútrozemskej delty Podunajskej nížiny. Koridorom Dunaja cez Devín a Bratislavu totiž viedla aj transeurópska dopravná magistrála, spájajúca západ s východom Európy a naopak. V roku 907 sa tu odohrala rozhodujúca bitka medzi Bavormi a starými Maďarmi, ktorá rozhodla o novom hegemónovi stredného Podunajska. Okrem fortifikácií Devínskeho a Bratislavského hradiska (hradu) starí Maďari do tohto priestoru osadili aj svojich strážcov hraníc. Ešte v 13. storočí tu nachádzame dunajské ostrovy pomenované po Maďaroch (Mogorsciget), ako aj po Pečenehoch (Beseneusciget). Názov tohto ostrova zachovali bratislavskí Nemci v názve ostrova Pötsen.⁶⁸ Kolóniu maďarských strážcov dokazuje tiež nemecký názov Petržalky (Engerau, pôvodne „Hungerau“) na pravom brehu Dunaja a zo severnej strany Bratislavy pri rieke Morave dnešná Záhorská Ves (po maďarsky Magyarfalu, po nemecky Ungeraden).⁶⁹ Na pravom brehu Dunaja dnešnej Bratislavy nachádzame tiež dedinu Rusovce (Oroszvár), kde boli usadení ruskí strážcovia hraníc a cestu, vedúcej do Rakúska.⁷⁰ Devínskou bránou zo západu prichádzali vojská nemeckých cisárov zvyčajne v spojení s českými kniežatami, aby zmenili pomer síl v arpádovskom Uhorsku. K najmohutnejším vpádom došlo v rokoch 1051 a 1052, keď cisárske vojsko obliehalo aj Bratislavu, ale po navítaní a potopení nemeckých lodí na Dunaji (1052) vojsko ustúpilo.⁷¹

⁶⁸ VARSÍK, B.: Z osídlenia západného a stredného Slovenska, c. d., s. 168.

⁶⁹ Tamže, s. 163 – 164.

⁷⁰ Tamže, s. 154.

⁷¹ MARSINA, R.: *Vývoj vojenstva na Slovensku v 10. – 12. storočí*. In: *Vojenské dejiny Slovenska I*. Bratislava :

Druhým geostrategickým smerom vpádov nepriateľského vojska na západné a juhozápadné Slovensko bol Hrozenkovský priesmyk pri Trenčíne, ktorým v 10. a 11. storočí prichádzali vojská českých Přemyslovcov z Moravy s cieľom dobytia stredného Považia a Nitry.⁷² Maďari do tohto priestoru osadili azda strážcov ruského pôvodu, čo by mohli nasvedčovať miestne názvy Drietomy a Ivanoviec. Tento geostrategický smer stratil na svojom význame po bitke na Luckom poli v roku 1116, keď arpádovské Uhorsko stratilo Moravské Slovácko. Tento smer využili aj Tatári, ktorí v roku 1241 vpadli na Považie a Nitriansko a vyplienili ho až po Dunaj.

Tretím geostrategickým smerom bol Spiš, ktorým Boleslav Chrabrý obsadil na začiatku 11. storočia Slovensko po Dunaj a Tisu. Po ústupe poľských vojsk však Spiš definitívne pripadol Uhorsku, ktoré v Poľsku prinajmenej do tatárskeho vpádu potom už fakticky nemalo reálneho nepriateľa.⁷³ Uhorský štát na tejto bráne otvorenej zo severu, usadil stepných Plavcov (Kumánov), ale ako preukázal B. Varsik stalo sa tak až v 13. storočí.⁷⁴

Po definitívnom začlenení aj severozápadného a severného Slovenska do rámca uhorského štátu koncom 11. storočia došlo k výrazným zmenám aj v sociálnej štruktúre obyvateľstva. Vytvorila sa ústredná kráľovská moc a väčšina starej rodovej aristokracie buď vymrela, ustúpila do úzadia, alebo bola zbavená svojho pôvodného postavenia vrátane majetku. Namiesto nej nastúpila nová vládnuca vrstva, ktorej uchopenie moci sprevádzalo, pochopiteľne, veľké majetkové presuny. Podstatne tiež ubudol počet prostých slobodných, ktorých väčšina sa dostala do priamej závislosti kráľovských (komitátnych) hradov alebo bohatých feudálnych zemepánov. Základom územno-správnej organizácie kráľovstva sa stali kráľovské župy (komitáty), ktoré predstavovali správnu organizáciu kráľovských majetkov. Koncom 12. storočia boli na Slovensku tieto kráľovské komitáty, spravované spravidla z jedného župného sídla: Bratislavská, Nitrianska, Trenčianska, Komárňanská, Tekovská, Hontianska, Novohradská, Gemerská, Turnianska, Spišská, Abovská, Zemplínska a Zvolenská. Na čele komitátu stál kráľom vymenovaný župan s plnou právomocou v správnej, hospodárskej, súdnej a vojenskej oblasti.⁷⁵ Tento trend nebývanej koncentrácie kráľovskej moci do komitátnych sídel musel zákonite spôsobiť úpadok a následný zánik mnohých hradísk z veľkomoravského i povelkomoravského obdobia, na fungovaní ktorých noví mocipáni krajiny nemali záujem. Len z územia Slovenska by zoznam týchto slovenských

MO SR 1993, s. 120.

⁷² Tamže, s. 120.

⁷³ HOMZA, M.: *Vzťahy Spiša a Malopoľska v rokoch 1138 – 1241*. In: Zborník príspevkov k slovenským dejinám. (Zborník prof. Marsinu). Bratislava : Slovenský historický ústav Matice slovenskej 1998, s. 90.

⁷⁴ VARSIK, B.: *Osídlenie*, c. d., s. 175 – 176.

hradísk bol veľmi dlhý, lebo nová vládna garnitúra v nich azda oprávnene vetrila nebezpečenstvo, že by sa mohli stať potenciálnymi ohniskami odporu. Nová štátna moc preto – aj keď na vybudovanie komitátnych sídiel využívala fortifikácie veľkomoravských hradísk ako v prípade Bratislavy, Nitry a Trenčína – v niektorých prípadoch požila princíp lokačného posunu centra a vybuodovala nové strediská komitátnej správy, ako to vidíme v prípade Spiša, Novohradu, Abova.⁷⁶ To však neznamená, že by všetky či už prestavané alebo nanovo vybudované komitátne kráľovské hrady mali aj murovanú obytnú a sakrálnu architektúru, prípadne hradné opevnenie vybudované z kameňa. Kamenné stavby a kamenné opevnenie kombinované drevozemitým valom však možno predpokladať až od 2. polovice 11. storočia azda len na Bratislavskom, Nitrianskom a Trenčianskom hrade, a to napriek tomu, že solitéry veľkomoravských kamenných stavieb sakrálneho charakteru tu máme doložené.⁷⁷

V 11. a 12. storočí sa kráľovské domínium nachádzalo jednak v systéme komitátnej hradnej správy a jednak v systéme dvorcovej organizácie, pričom dvorcové hospodárske uzly sa stali základom optimálneho fungovania kráľovskej služobníckej organizácie. Tieto dvorce však mali rezidenčný ráz, charakter súkromného sídla v prípade pobytu panovníka v regióne, a zvyčajne prechádzali do správy cirkvi. Takéto kráľovské dvorce-rezidencie je možné predpokladať v Dvoroch nad Žitavou, Pastovciach, Hrhove a Šoporni pri Dunajskej Strede.⁷⁸ Ďalšie pevnostné stavby, medzi ktoré zaraďujeme výšinné miestne fortifikácie útočného charakteru nachádzame na celom území Slovenska vo veľmi hojnom počte. Tie však majú miestny, prípadne regionálny význam z hľadiska špecializovaných mikroregiónov ako napríklad v Banskej Štiavnici Staré mesto alebo Nová Baňa-Zámčisko. Doteraz nie je ujasnená chronologizácia ani priliehavá funkcia fortifikácií na „Skale útočiska“ v chotári Letanoviec a tzv. Marcelovho hradu v chotári Hrabušíc.⁷⁹

Aj ďalšie fortifikácie skúmané stredovekou archeológiou na Slovensku ako Topolčany, Šimonovany, Kolačno a iné, však obranný pevnostný systém včasnostredovekého Uhorska len dotvárali v mikroregiónoch. Jeho nosnú kosru v období do tatárskeho vpádu tvorili len komitátne hrady. Preto analýza funkcií a stavebného vývoja ďalších menších pevnostných stavieb má význam hlavne pri písaní regionálnych dejín, v ktorých zohrávali iste dôležitú úlohu. Pritom nie je známe, že by Tatári počas svojho vpádu boli obliehali iný

⁷⁵ MARSINA, R.: Vývoj vojenstva na Slovensku v 10. – 12. storočí, c. d., s. 105.

⁷⁶ ČAPLOVIČ, D.: *Vývoj štruktúry osídlenia na území Slovenska vo včasnóm stredoveku (9. – 11. storočie)*. In: Historický zborník Matice slovenskej 6, 1996, s. 40 – 42.

⁷⁷ RUTKAY, A.: *Feudálne sídla a fortifikačné zariadenia na Slovensku pred polovicou 13. storočia. (Problematika a najnovšie výskumy)*. In: Zborník SNM 83, 1989, História 29, s. 70.

⁷⁸ Tamže, s. 71.

⁷⁹ Tamže, s. 76 – 77.

pevnostný útvar na Slovensku ako komitátny hrad. Toto prirovnanie je podľa mojej mienky adekvátne aj z toho dôvodu, že za tohto vpádu bol pevnostný systém včasnostredovekého Uhorska vystavený generálnej skúške, v ktorej neobstál. Odpoveď na tieto otázky najskôr nachádzame u Tatárov samých, ktorí sa ako stepní dobyvatelia zamerali len na ničenie a plienenie územia (podobne ako v 10. storočí starí Maďari) a tieto menšie pevnosti (pokiaľ sa ich nezmocnili iným spôsobom) obchádzali. Azda aj toto je jedna z príčin, že naša stredoveká archeológia doteraz tento ničivý vpád neidentifikovala v archeologickom materiáli.

V tejto súvislosti však treba upozorniť na závažnú skutočnosť: a to, že základnou zložkou, ktorá navonok reprezentovala suverenitu uhorskej štátnej moci, bolo mobilné kráľovské vojsko v poli. Toto vojsko okrem svojho základného poslania obrany uhorskej štátnosti plnilo aj funkciu útočnú pri anektovaní susedných krajín a územnom rozširovaní štátu. Základom branných síl Uhorského kráľovstva bolo vlastné kráľovské vojsko tvorené predovšetkým kráľovskou družinou alebo inak povedané – kráľovským dvorným vojskom. Za vojakov vydržiavaných kráľom treba považovať aj žoldnierov kráľovského bandéria a ďalej aj dvorských hodnostárov, dvoranov a vôbec všetkých príslušníkov kráľovského dvora. Medzi nimi osobitne vynikali dvorní rytieri. Pod kráľovou zástavou bojovali aj kráľovskí služobníci, či dôverníci (*servienti*) a vôbec všetci prostí z kráľovských majetkov. Za súčasť kráľovského vojska treba považovať aj nepočetný, ale z vojenského hľadiska mimoriadne kvalitný kontingent rytierskeho rádu johanitov a templárov usadených v Uhorsku už od polovice 12. storočia. Pomerne kvalitnú časť uhorských branných síl tvorili oddiely veľmožov a prelátov, ďalšiu skupinu tvorili vojenské oddiely jednotlivých kráľovských komitátov, neskôr stolíc. Pritom väčšinu uhorských branných síl tvorilo jazdectvo s najpočetnejšou zložkou ľahkej jazdy. Jej najkvalitnejšia časť sa skladala z príslušníkov výsadných etník (Kumáni, Jásovia, Sikuli a azda ja Pečenehovia), pešiáci plnili v uhorskom vojsku iba podradné úlohy.⁸⁰

Z hľadiska tematiky tejto štúdie je dôležité bližšie osvetlenie terminologickej a pojmovej štruktúry vojenských vrstiev, ktoré sa vyskytujú v písomných prameňoch v prvých dvoch storočiach jestvovania Uhorského kráľovstva. Najstarším názvom pre vykonávateľov vojenskej strážnej alebo ochrannej služby je jednak *civis*, jednak *miles*. Kým prvé označenie sa takmer jednoznačne viaže na strážcov a ochrancov hradu (*cives castris*), označenie *miles* sa spravidla vyskytuje v okolí kráľovského dvora ako pomenovanie osobného strážcu či člena osobnej kráľovskej stráže – *gardy* (*militia*). *Milites* mali nielen vlastné domy (*domos*), ale aj

⁸⁰ SEGEŠ, V.: *Legislatívno-právny rámec uhorského vojenstva do sklonku 14. storočia*. In: *Vojenská história* 1, 1999, s. 15 – 16. Aj keď autor v tejto prínosnej štúdií rieši problematiku uhorských branných síl na pozadí zákonodarstva, dotýka sa aj organizácie branných síl, pozri schému na s. 19.

dvory (*curtes*), a dokonca pevnôstky či tvrdze (*turres*). Pre bojovníkov na hradoch sa používal termín *civis*, *cives* a boli vojenskou časťou hradného obyvateľstva, teda hradčanov, *castrenses*. Žili spoločne na hradných pozemkoch a vykonávali aj vojenskú strážnu službu. *Cives* ostávali vo zväzku hradčanov a pokiaľ práve nevykonávali občasnú vojenskú strážnu službu na hradoch, obrábali pôdu a odvádzali dávky a poplatky. Postupné znižovanie ich vojenskej zdatnosti spôsobilo, že začali splyvať s hradčanmi (*castrenses*) a termín *cives* sa začal používať na označenie meštianskeho stavu.

Termínom *civilis* sa označoval osobne slobodný (*liber*) podnájomca, usadený na služobnom pozemku (prídele) hradného *civesa*. *Civiles* platili za užívanú pôdu 8 denárov, pričom polovicu tejto sumy si mohli odslúžiť a okrem poľnohospodárstva sa zaoberali aj remeslami.⁸¹ V tejto súvislosti sa treba zmieniť aj o skupine jobagiónov, príslušníkov výsadných, vnútorne diferencovaných vrstiev zväčša slobodného obyvateľstva od popredných hodnostárov až po radových príslušníkov vojska. Najvýznamnejšiu vrstvu predstavovali kráľovskí jobagióni svätého kráľa. Ďalšiu početnú vrstvu predstavovali hradskí jobagióni, ktorí za prepožičané alebo udelené majetky vykonávali vojenskú a strážnu službu a občas zastávali aj nižšie správne funkcie v kráľovskom komitáte (hradskom panstve).⁸²

Ustanovenie Zlatej buly z roku 1231 kodifikovalo aj pravidlá účasti na vojenských výpravách. V prípade vojny za hranicami kráľovstva sa jej nemuseli zúčastniť šľachtici, ale župani, žoldnieri, hradskí jobagióni a ďalší, ktorým to vyplývalo zo služobných povinností, ako aj tí, ktorým dal kráľ rozľahlé majetky sa týchto výprav zúčastniť museli. Ak by však do krajiny vpadlo nepriateľské vojsko, vtedy by sa všetci museli postaviť na obranu vlasti proti nepriateľovi. A v záujme oslobodenia musí každý prenasledovať ustupujúce prepadové vojsko. Tým sa okruh vojny povinných účastníkov zahraničných výprav rozšíril, ale obrana krajiny bola povinnosťou všetkých.⁸³ Aby sa aspoň čiastočne priblížila predstava o početnosti uhorských vojsk do tatárskeho vpádu, uvádzame podľa V. Segeša tieto odhady: ku koncu 11. storočia to bolo medzi 16 – 22-tisíc vojakmi, pričom práve nižší údaj sa považuje za pravdepodobnejší, ku koncu 12. storočia sa početný stav branných síl odhaduje na 28 – 32-tisíc, pričom asi 20-tisíc vojenčilo v komitátnych oddieloch (súčasťou ktorých vtedy boli asi

⁸¹ Tamže, s. 7. (V. SEGEŠ tu vychádza zo štúdie RAPANT, D.: *Milites, cives, civiles*. In: Slovenská archivistika 11, 1976, s. 109 – 123.)

⁸² Tamže, s. 9 – 10, pozri pozn. č. 41. Tzv. synovia jobagiónov ako spoločenská vrstva boli vlastne podskupinou v obidvoch skupinách jobagiónov, ktorí zastávali nižšie hodnosti vo vojsku. Postupne sa táto ich povinnosť spresnila tak, že každých šesť usadlostí bolo povinných vyslať do kráľovského vojska jedného dobre vyzbrojeného bojovníka. (K tomuto problému pozri recenziu J. ŽUDELA v zborníku: *Historik D. Rapant-Život a dielo 1897 – 1988 – 1997*. (Ed. R. MARSINA). Martin : Slovenský historický ústav MS 1998, s. 182 – 183.)

⁸³ Tamže, s. 10 – 11.

aj jednotky veľmožov a prelátov) a ďalších nanajvýš 5-tisíc mužov tvorilo kráľovo vojsko.⁸⁴

Uvedené závery presvedčivo demonštrujú, že vojenskú prezentáciu štátnosti včasnostredovekého Uhorského kráľovstva v stredoeurópskom priestore navonok reprezentovalo mobilné vojsko v poli, bojujúce pod kráľovskou zástavou. V realite vojenských zápasov nemalo uhorské vojsko do tatárskeho vpádu v tomto priestore rovnocenného protivníka. Útoky branných síl Nemeckej ríše a nástupníckych štátov po Veľkej Morave uhorské vojsko odrážalo a odplácalo ich podobnými útokmi na územia útočníkov. Mobilné vojsko v poli v plnom rozsahu zabezpečovalo uhorskému kráľovi postavenie suveréna v územne zvrchovanom kráľovstve. Početné a v bojoch skúsené kráľovské vojsko sa pod kráľovým vedením zapájalo nielen do vnútrodynastických vojen Arpádovcov, ale vykročilo aj na cestu výbojov s cieľom anexie susedných krajín. Pretože Nemecká ríša spolu s českým štátom vytvorila pre výboje uhorského vojska pevný obranný val smerom na západ, orientovala sa expanzívna politika Uhorska na ďalšie dva geostrategické smery; prvým bol smer severovýchodný do Haliče, kde však narážalo na mocenské záujmy poľského štátu a kyjevských kniežat, a druhým bol smer južný. Cieľom tohto druhého smeru bolo pobrežie Jadranského mora, kde sa však krížili záujmy Uhorska s politikou Byzantskej ríše, mocnejúcich Benátok i záujmov pápežského dvora. Uhorsko na tomto smere dosiahlo výraznejšie úspechy ako na haličskom smere, jedným z nich bolo dobytie Chorvátska v roku 1091 a jeho trvalé začlenenie do Uhorského kráľovstva.⁸⁵

Tieto nové geopolitické vzťahy v strednej Európe našli svoj odraz na Slovensku, na ktorom sa budovali od 11. storočia nové spoločensko-politické, hospodárske aj vojenské štruktúry. Bol to proces, ktorý etablovaním sa uhorskej štátnej moci našiel svoje vyjadrenie vo vzniku nových organizačno-správnych jednotiek. Prvoradým cieľom kráľovských komitátov bola vojenská obrana ich územia pred útokmi nepriateľa. Vonkajším prejavom tohto trendu bolo aj budovanie, respektíve prestavba starších pevnostných stavieb na ťažiskových geostrategických smeroch, ktorými nepriateľské vojská mohli preniknúť do vnútrozemia. Pre územie Slovenska najdôležitejším geostrategickým smerom (do tatárskeho vpádu) bol podunajský smer, vedúci po ľavom (severnom) brehu Dunaja. Tento smer na najjužnejších výbežkoch Malých Karpát chránili dve silné pohraničné pevnosti. Bol to Devín a Bratislava.

Na Devínskom hradom brale – ako najzápadnejšej pevnosti Uhorského kráľovstva na toku Dunaja, archeologický výskum síce doložil jeho kontinuálne osídlenie aj v 10. – 13.

⁸⁴ Tamže, s. 14, poznámka č. 70.

⁸⁵ KRISTÓ, Gy.: Die Arpaden Dynastie, c. d., s. 105 – 138. Súhrnné údaje pozri: *Dejiny Slovenska I.* Bratislava : SAV 1986, c. d., s. 175 – 179. Kráľ Koloman (1095 – 1116) bol roku 1092 korunovaný v Biograde na Moru na kráľa Chorvátska.

storočí, ale doposiaľ tu absentuje cieľavedomá fortifikačná stavebná činnosť, prinajmenej do tatárskeho vpádu. Na rozdiel od silnej pevnosti z veľkomoravského obdobia tu nachádzame hradnú osadu domov s kamennou podmurovkou z lomového kameňa spájaného hlinou. Tieto jedno- a dvojpriestorové domy s drevenými stenami boli usporiadané približne do dvoch radov a tvorili osadu ulicového typu.⁸⁶ Všetko nasvedčuje tomu, že v tomto období nezohrával hrad Devín ešte takú dôležitú úlohu pohraničnej pevnosti Uhorska, ako to bolo v 14. – 15. storočí. V tejto súvislosti vyslovujem mienku, že príslušníci osady na hradnom návrší mohli plniť azda pozorovacie a signalizačné funkcie spojené s pohybom riečnych plavidiel po rieke Morave a Dunaji, pričom v prípade potreby mohli na obranu využiť opevnenie ešte z čias Veľkej Moravy.

Funkciu opravdivej pohraničnej pevnosti včasnostredovekého Uhorska na vstupnej Dunajskej bráne zo západu začal v tomto období plniť Bratislavský hrad. Tradícia jeho obranného a politicko-spoločenského významu, ktorý získal v časoch Veľkej Moravy sa preniesol aj do 11. – 13. storočia, čo sa prejavilo vo výstavbe cirkevných, svetských, ale aj fortifikačných stavieb. V 11. storočí tu na mieste staršieho, zrejme zaniknutého kostola postavili nový kostol, ktorý čiastočne využil staršie základy. Do začiatku 13. storočia k nemu pristavali budovu prepoštvstva a kruhový karner. Jadro novostavby tvoril trojloďový kostol najsvätejšieho Spasiteľa s jedinou veľkou obdĺžnikovou svätyňou.⁸⁷ Záchranné archeologické výskumy pri Leopoldovej bašte a na západnej strane čestného dvora v hradnom areáli spresnili v poslednom desaťročí poznatky aj o hlavnom prstencovom opevnení hradného areálu. Jeho základ tvoril drevozemitý val s roštovou konštrukciou, vysoký asi 3 metre, ktorý bol z vnútornej i vonkajšej strany spevnený kamenno-tehlovým plášťom.⁸⁸ Bratislavský hrad ležiaci na brehu na ľavom brehu Dunaja bol vstupnou bránou do Podunajskej nížiny smerom od západu. Po jeho dobytí sa totiž nepriateľovi otvárali tri geostrategické smery postupu na juhozápadné Slovensko: cez Trnavu na stredné Považie, cez Sereď na Nitru a cez Žitný ostrov na Komárno, pričom však treba mať na zreteli, že hlavný geostrategický smer proti Uhorsku viedol po pravom brehu Dunaja cez Mošon a Ráb na Budín.

Uhorská kráľovská moc v záujme upevňovania svojej štátnosti venovala primeranú pozornosť aj obrane a ochrane svojich hraníc, ktoré od 10. storočia viedli proti toku rieky Moravy až po Uherské Hradište. Svedectvom toho sú strážne osady pomenované podľa

⁸⁶ PLACHÁ, V. – HLAVICOVÁ, J.: *Osídlenie Devína v 10. – 12. storočí*. In: *Archeologia Historica* 3, Brno, s. 231 – 233.

⁸⁷ FIALA, A. – ŠULCOVÁ, J. – KRÚTKY, P.: *Bratislavský hrad v 10. – 12. storočí*. Bratislava 1975, s. 19 – 24. ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: *Bratislavský hrad v 10. – 12. storočí*. Bratislava 1975.

⁸⁸ ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: *Neufunde aus der Bratislavaer Burg*. In: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel-*

Maďarov a iných výsadných cudzorodých etník, zachované do dnešných čias v miestnom názvosloví. Preto tu nachádzame osadu Maďarov (po maďarsky Magyarfalu), dnešnú Záhorskú Ves, osadu Sikulov, Sekule (po maďarsky Székelyfalva) i Plavcov (Kumánov) na hrade Plaveč, ktorý však podľa názoru B. Varsika prišli na Záhorie až v prvej polovici 13. storočia.⁸⁹ Na slovenskom úseku Moravy nachádzame najsevernejšie položenú pevnosť včasnostredovekého Uhorska, ktorou je hrad Holíč. Jeho počiatky siahajú najneskôr do druhej polovice 12. storočia, a ako Nový hrad (Wywar) pravdepodobne prevzal funkciu staršieho hradiska, ktoré ležalo v priestore Šaštína-Strážov. Svojím pravidelným pôdorysom je pekným príkladom nížinnej formy kamennej pevnosti v údolnej nive rieky Moravy.⁹⁰

Uvedené pohraničné obranné body so strážnymi osadami vytvorili v súčinnosti s horstvom Malých a Bielych Karpát na juhozápadnom Slovensku ťažko priechodnú prirodzenú bariéru pred útokom nepriateľa z tohto smeru. V závetří tejto bariéry zosilnenej ešte pohraničným konfiniom vznikla na Trnavskej pahorkatine Trnava, ležiaca na križovatke dôležitých ciest. Poloha spojená s hospodárskou a obchodnou vitalitou tohto miesta boli základnými predpokladmi na udelenie výsad slobodného kráľovského mesta pred tatárskym vpádom (1238) s právom opevnenia hradbami. V čase tatárskeho vpádu jej opevnenie tvorili už murované veže navzájom pospájané hlinenými valmi s drevenou konštrukciou.⁹¹ V súvislosti s Trnavou je potrebné spomenúť aj pôvodne strážnu osadu Maďarov („Magyerad“), dnešnú Modranku, časť mesta Trnavy vyľudnenej za tatárskeho vpádu⁹² a strážnu osadu Sikulov, dnešný Trstín, bývalý Nádaš, situovanej na neskoršej Českej ceste cez Karpaty.⁹³

Kľúčovou pevnosťou stredného Považia bol hrad Trenčín, postavený na vysokom brale v doline Váhu. Pod ním viedla dôležitá cesta Považím, ktorá sa tu neďaleko križovala s cestou vedúcou z Nitry na Moravu. Hrad sa v 11. storočí stal sídlom komitátu, siahajúceho až k poľským hraniciam. Jeho centrálnou stavbou na akropole bola obytná veža, pri ktorej postavili rotundu. Opevnenie hradu odolalo náporu Tatárov.⁹⁴

V Žilinskej kotline pri sútoku Váhu s Kysucou existovalo strážne a mýtné miesto neskoršieho Budatínskeho hradu (veža), o ktorej je možné predpokladať, že stála už pred

und Osteuropa, c. d., s. 427 – 434.

⁸⁹ VARSÍK, B.: Z osídlenia západného a stredného Slovenska, c. d., s. 162 – 174.

⁹⁰ RUTTKAY, A.: Feudálne sídla...c. d., s. 73. ČAPLOVIČ, D.: Včasnostredoveké osídlenie Slovenska, c. d., s. 193.

⁹¹ ŠIMONČIČ, J. – WATZKA, J. (Ed.): *Dejiny Trnavy*. Bratislava 1989, s. 36 – 38.

⁹² VARSÍK, B.: Z osídlenia západného a stredného Slovenska, c. d., s. 118 – 119.

⁹³ Tamže, s. 171.

⁹⁴ BRUNOVSKÝ, F. – FIALA, A. – NEŠPOROVÁ, T. – ŠIŠMIŠ, M.: *Trenčiansky hrad*. Martin : Osveta 1991, s. 23 – 28.

tatárskym vpádom a ako dôležitý strategický bod sa nachádzala v kráľovských rukách.⁹⁵ Podobne je možné predpokladať, že pred tatárskym vpádom jestvoval už aj Starý hrad (Varna) v Strečnianskej tiesňave.⁹⁶

Na Orave pred tatárskym vpádom iste existovalo opevnenie na mieste terajšieho Oravského hradu a podobne iste už jestvoval Tvrdošín ako colná stanica na ceste z Nitry do Poľska, hoci písomný materiál sa o nich zmieňuje až v 2. polovici 13. storočia.⁹⁷

Vo včasnostredovekom období Uhorska pripadla dôležitá úloha Spišu ako jedinej otvorenej bráne prerážajúcej Karpaty zo severu. V 2. polovici 11. storočia sa začal na novom lokačnom mieste budovať Spišský hrad, ktorého ústrednou stavbou bola veľká kruhová obytná veža s mohutným kamenným pilierom vo svojom strede. Hrad už vtedy mal kamenné opevnenie. Na jeho protíľahlom úbočí vznikol už v 11. storočí neopevnený cirkevný komplex Spišskej kapituly.⁹⁸

Na strednom Slovensku bolo centrum komitátnej správy vo Zvolene na Pustom hrade. Jeho predchodcom bol najskôr Hrádok Priekopa, nazývaný tiež Môt'ovský hrádok, ležiaci nad sútokom Slatiny a Neresnice.⁹⁹ Archeologický výskum v posledných rokoch na Pustom hrade odkryl mohutnú obytnú vežu z polovice 12. storočia so samostatným kamenným opevnením. Hrad vo funkcii refúgia sa rozprestieral na viac ako 7 ha a svoju obrannú a signalizačnú funkciu plnil až do 17. storočia. V 11. – 13. storočí bol komitátnym hradom aj pre Liptov, Oravu a Turiec.¹⁰⁰

Ústredným centrom pevnostného systému včasnostredovekého Uhorska na území Slovenska však bola Nitra. V nej samej a na jej obvode sa nachádzala hustá sústava samostatných pevnostných jednotiek. Z nich najdôležitejšia bola fortifikácia terajšieho Nitrianskeho hradu, ktorý sa v 2. polovici 10. storočia stal sídlom údelného vojvodstva Arpádovcov a po jeho zániku sídlom Nitrianskeho biskupstva. Archeologický výskum posledných rokov tu preukázal existenciu kamennej architektúry i opevnenia už v 9. storočí.¹⁰¹ Severne od Nitry na prechode z Hornonitrianskej kotliny do Turca sa v dominantnej polohe nachádzalo hradisko Vyšehrad, ktoré v 10. – 11. storočí prevzalo

⁹⁵ MARSINA, R.: Osídlenie Hornej Trenčianskej, c. d., s. 59.

⁹⁶ Tamže, s. 61.

⁹⁷ BEŇKO, J.: Osídlenie severného Slovenska, c. d., s. 48 – 53.

⁹⁸ FIALA, A. – VALLÁŠEK, A. – LUKÁČ, G.: *Spišský hrad*. Martin : Osveta 1988.

⁹⁹ MÁCELOVÁ, M.: *Der Burgwall Priekopa in Zvolen und die frühmittelalterliche Burgenbau in Zvolener Beckens*. In: Frühmittelalterlicher Burgenbau ..., c. d., s. 399 – 404.

¹⁰⁰ HANULIAK, V.: *Pustý hrad nad Zvolenom*. In: Pamiatky a múzeá č. 1, 1998, s. 14 – 18.

¹⁰¹ BEDNÁR, P.: *Die Entwicklung der Nitrauer Burg im 9. – 12. Jahrhundert*. In: Frühmittelalterlicher Burgenbau ..., c. d., s. 371 – 382. K organizácii kráľovských majetkov a jeho systémovej štruktúry. Pozri: KUČERA, M.: *Slovensko po páde Veľkej Moravy*. Bratislava 1974, s. 356 – 372.

funkciu včasnostredovekého hradu ako stredisko majetkovej domény rodu Diviackovcov.¹⁰²

Sieť hlavných komitátnych hradov dopĺňali v 11. – 13. storočí menšie opevnené útvary feudálnych zemepánov, ktoré zvyčajne postavili v strede ich majetkových panstiev a prevažne ich situovali na trasách dôležitých ciest. Tieto opevnené útvary nachádzame rozosiate po celom území Slovenska a v jeho mikroregiónoch tak dotvárali jeho pevnostný systém. Pretože však nie je zámerom tejto state zaoberať sa nimi podrobne z hľadiska ich datovania ani z hľadiska ich stavebného vývoja, uvádzam z nich len niektoré: Medzianky pri Hanušovciach nad Topľou, Partizánske – Šimonovany, Topoľčianky, Horné Lefantovce, Slovenské Pravno, Hrabušice, ďalej Brzotín, Jelšava, Krásna Hôrka, Muráň, Plešivec, Rákoš, Rožňava, Branč, Šípkov, Ruskovce a ďalšie.¹⁰³

Záverom je nevyhnutné konštatovať, že obrana formujúceho sa uhorského štátu od 10. storočia do tatárskeho vpádu spočívala predovšetkým na sile kráľovského, prevažne jazdeckého mobilného vojska v poli. Vznik štátu navonok vyjadrený vytýčenými hranicami v teréne oproti svojim susedom a vnútorne urýchľovaný feudalizáciou hospodárstva krajiny, naštartoval po zániku hradiskovej sústavy Veľkej Moravy potrebu efektívnej obrany Uhorského kráľovstva. Výsledkom procesu obrany štátu, ktorá spočívala na líniovej sústave obranných pevnostných stavieb a zariadení budovaných na hraniciach a vo vnútrozemí krajiny sa neodlišoval od pravidiel obranných systémov včasnostredovekých štátov jestvujúcich v tom čase v stredoeurópskom priestore. Nosnú kostru pevnostného systému tvorili komitátne kráľovské hrady vybudované zväčša na základoch hradísk z čias Veľkej Moravy, navzájom poprepájaných nadregionálnymi, krajinskými stredovekými cestami. Tieto hrady, fortifikáciám ktorých venovali župani mimoriadnu pozornosť, boli zároveň aj reprezentačnými sídlami župana a jeho úradníkov. Typickým prvkom hradov tohto obdobia boli obytné veže, zvyčajne situované na akropole hradu, ktoré neskôr dopĺňali obytné paláce a cirkevné stavby, obopínajúce prstencové opevnenia drevozemitých valov, neskôr kamenných hradieb.

¹⁰² REMIÁŠOVÁ, M.: *Vyšehrad ako feudálne sídlo*. In: *Studia archeologica Slovaca mediaevalia I.*, 1998, s. 73 – 85.

¹⁰³ ČAPLOVIČ, D.: *Včasnostredoveké osídlenie Slovenska*, c. d., s. 193 – 200. Sídlá drobnej vidieckej šľachty na území Slovenska z tohto obdobia spracoval A. Habovštiak v publikácii: *Stredoveká dedina na Slovensku*. Bratislava 1985, pre východné Slovensko SLIVKA, M. – VALLÁŠEK, A.: *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice 1991. V tejto súvislosti upozorňujem na vynikajúcu prácu M. SLIVKU.: *Stredoveká cestná sieť na východnom Slovensku a jej determinanty*. In: *Slovenská numizmatika*, XI. 1990, s. 83 – 113, ktorá z metodologického hľadiska komplexne mapuje stavby pevnostného charakteru na trasách stredovekých ciest východného Slovenska.

K problematike týchto osád a formovaniu najstaršieho pevnostného systému na Záhorí, Považí, južnom Slovensku, Gemeri a na východnom Slovensku, pozri štúdie: V. Sedláka, R. Marsinu, F. Oslanského a F. Uličného, publikované v zborníku: *Studia historica slovaca*, XVIII., 1994, (Ed. V. SEDLÁK).

Pevnostnými bodovými jednotkami, ktoré sa nachádzali v priestore medzi komitátnymi hradmi, boli opevnené sídla miestnej šľachty. Tieto však – ako to názorne preukázal tatársky vpád – nemali veľkú fortifikačnú hodnotu. Hranice štátu sa opierali o prirodzené prekážky horských chrbtov, vodné toky a pohraničné konfinium, ktoré je zvlášť evidentné na juhozápadnom Slovensku. Na obranu a ochranu hraníc vyčlenila uhorská kráľovská moc aj výsadné etniká cudzieho pôvodu (Sikuli, Plavci, Pečenehovia), ktorých úlohou bolo zabrániť postupu nepriateľských vojsk do vnútrozemia. Poslaním strážnych osád, v ktorých bývali hraničiari, bolo tiež vybudovať konfinium systém zatarás, zásekov a iných prekážok s cieľom znemožnenia postupu nepriateľských vojsk k centráram štátnej moci.¹³⁷

Tatársky vpád (1241 – 1242) však v realite vojnových udalostí názorne ukázal, že pre stepné jazdecké vojsko Tatárov prekonanie pohraničného konfinia nebolo veľkou prekážkou: ich útokom odolali len dobre opevnené komitátne hrady. Po odtiahnutí Tatárov tento draho zaplatený poznatok podmienil celkovú prestavbu pevnostného systému krajiny a evokoval výstavbu mnohých kamenných hradov na Slovensku, ktoré spolu s opevnenými mestami vytvoril zo Slovenska jeden z najviac urbanizovaných celkov Európy tých čias.

Zusammenfassung

Der Beitrag befaßt sich mit militärhistorischen und geographischen Aspekten der Eingliederung des Territoriums Slowakei im 10. und 11. Jahrhundert in dem Ungarnstaat und Aufbau den Verteidigungssystems auf diesem Gebiet von 10. Jh. bis Tatareneinfall in der Hälfte des 13. Jh. Es ist allgemein bekannt, das für diese Zeitspanne nur sehr wenig treuliche handschriftliche Quellen zur Verfügung stehen, die im ganzen erlauben mehrere wahrscheinliche Thesen von den Prozessen in diesen Jahrhunderten artikulieren. Nach dem Sieg in der Feldschlacht bei Bratislava-Preßburg (907), gewinnen die Sippenverbände der alten Ungarn das Recht Plätze bis zum Karpatenbogen einnehmen, die vorher dem Nitrauer Fürstentum gehören. Man kann konstatieren, daß die alten Ungarn bis zur Niederlage am Fluß Lech (955), jährlich verheerende militärische Expeditionen in Richtung Deutschland, Italien und Westeuropa unternehmen.

Nach der fatalen Niederlage am Fluß Lech (955) mußten sich die alten Ungarn auf Gebiete der mittleren Donau und auf Gebiete bis dem äußeren Karpatenbogen beschränken, also an Gebiete die heute der Slowakische Republik gehören. In Beziehung zur unausreichenden

schriftlichen Quellen für das 10. und 11. Jh. muß man in Betrachtung nehmen die topographischen Ortsnamen die an verwandten Stämmen der alten Ungarn erinnern, die sich bei Eroberung der Gegenden mittlere Donau beteiligt haben. Die archäologischen Funden und örtliche Lokalnamen dokumentieren uns relativ genau die Anwesenheit der altungarischen militärischen Gefolgschaften in der Südslowakei zur Mitte des 10. Jh. wo sie alle militärisch wichtige Punkte besetzt haben. Nach diesen Belegen kann man ungefähr von Süden den Einspannbogen mit der Linie: Veselé bei Piešťany, Červeník, Hlohovec, Veľká Mača, Košúty, Vozokany, Zemianska Olča und Veľké Kosihy umgrenzen. Es scheint sogar, daß in dieser Zeit die alten Ungarn von mehreren Gründen nicht einmal unmittelbaren Anteil an fortdauernde Besetzung von übrigen Gebieten der heutigen Slowakei haben.

Die geopolitische Lage in Mitteleuropa spitzt sich nach der Wende des 10. Jh. dramatisch so zu, daß der polnische König Boleslav I. besetzt das ganze Gebiet der Slowakei bis zum Lauf der Donau. Nach dem Rückmarsch der polnischen Truppen besetzt der ungarische König Stephan I. (1000/1 – 1038) offensichtlich Gebiete der Slowakei an der Linie: Dorf Uhry nördlich von Trenčín bei Považská Bystrica im Waagtal, dann Dorf und Burg Uhrovec im Kessel von Bánovce nad Bebravou und von dort östlich zum Dorf und Burg Uhrovec im Neutratal. Diese Linie führt fort in dem Grantal in Richtung Žarnovica, oder in Richtung Hronské Kosihy. Nördlich von dieser Linie erstrecken sich wahrscheinlich bis zur polnische Grenze einige autonome, ziemlich selbständige Gebiete, welche mit dem ungarischen Staat, oder mit ungarischen, adeligen und angrenzenden Herrschaften mit irgendwelchen Bezügen verbunden waren.

Wir sind der Meinung, daß die Formen bestimmte Dienstmannschaften in der Richtung zum Ungarnstaat unterschiedlich waren. Diese Formen für uns bis heute unbekannt bleiben, man kann nur vermuten, welche Verpflichtungen das Volk und die Adel erfüllen mußten. Es scheint wahrscheinlich zu sein, daß die heute slowakische Gebiete, welche ehemals dem Trentschiner, Turoczer, Arvaer und Liptauer Komitaten gehörten, waren in ungarischen Staatsorganismus dauerhaft Eingegliedert erst in Jahren 1092 – 1094 unter dem König Ladislaus I. (1077 – 1095). Ein Beleg dafür ist die Tatsache, das der König in diesen Jahren hinzieht gegen der Stadt Krakau in Polen, folglich mußten also die Wege durch die mittleren und nördlichen Gebiete der Slowakei frei und gefahrlos sein. Von dieser Zeit war das Gebiet der heutigen Slowakische Republik in das Ungarische Königsreich bis 1918 handfest eingegliedert, in diesem Jahr ist die Tschecho-Slowakische Republik entstanden.